

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Освітня програма: «Соціальна робота.
Управління соціальним закладом»
Спеціальність: 231 Соціальна робота

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ПОПЕРЕДЖЕННЯ БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ ФОРУМ-ТЕАТРУ

Андрусенко Тетяна Геннадіївна

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Качалова Тетяна Василівна

Рецензенти:

канд. пед. наук, доцент кафедри
соціальної педагогіки і соціальної роботи
Новгородський Руслан Григорович

канд. пед. наук, вчитель-методист
Ніжинської гімназії №3

Кирилюк Світлана Дмитрівна

Допущено до захисту

Завідувач кафедри доктор пед. наук
професор Криловець М.Г.

_____ «__» _____ 2019 р.

АНОТАЦІЯ

Андрусенко Т. Г. Попередження булінгу у середовищі старшокласників засобами форум-театру: магістерська робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. 91 с.

Завдяки використанню теоретичних методів пізнання, у роботі проаналізовано булінг як соціально-педагогічну проблему, погляди зарубіжних та вітчизняних дослідників на дане поняття, його основні характеристики, причини та наслідки, що він породжує.

Розглянуто методику форум-театру як дієвого засобу попередження цькування, розкрито її можливості та переваги, особливості технології проведення, на основі чого розроблено соціальний проект. Особливу увагу приділено діагностиці індивідуально-психологічних особливостей та факторів, що впливають на вчинення булінгу серед старшокласників.

Ключові слова: булінг, цькування, середовище старшокласників, жертва, кривдник, форум-театр.

ANNOTATION

Andrusenko T. G. Bullying prevention in high school students' environment by forum-theater: master thesis. Nyzhin Gogol State University, 2019. 91 p.

Thanks to the use of theoretical methods of cognition, the paper analyzes bullying as a socio-pedagogical problem, the views of foreign and domestic researchers on this concept, its main characteristics, causes and consequences that it generates.

The forum-theater methodology is considered as an effective means of preventing harassment, its opportunities and advantages are revealed, features of the technology of conducting, on the basis of which the social project is developed. Particular attention is paid to the diagnosis of individual psychological traits and factors affecting high school bullying.

Key words: bullying, harassment, high school seniors, victim, abuser, forum theater.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЯ БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА СПОСОБИ ЙОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАСОБАМИ ФОРУМ-ТЕАТРУ	3
1.1 Булінг у середовищі старшокласників як соціально-педагогічна проблема: поняття та особливості	8
1.2 Причинно-наслідкові зв'язки явища булінгу у середовищі старшокласників.....	17
1.3 Форум-театр як засіб попередження булінгу у середовищі старшокласників: можливості та переваги.....	24
1.3.1 Особливості технології проведення форум-театру	31
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І.....	33
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ СТАРШОКЛАСНИКІВ	35
2.1. Проект «Стоп шкільний терор» з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою форум-театру.	35
2.2 Діагностика індивідуально-психологічних особливостей та факторів, що мають вплив на вчинення булінгу у середовищі старшокласників.....	42
2.3. Аналіз результатів впровадження проекту з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою форум-театру	56
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІ	60
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	66
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність. Надзвичайно важливу роль у соціалізації кожної людини займає шкільне середовище. Саме у школі здійснюється становлення та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності. У період навчання відбувається становлення та формування особистості, рис її характеру, високих моральних якостей, розвиток розумових та фізичних здібностей, умінь та навичок, талантів, збагачення інтелектуального, творчого, культурного потенціалу.

Центральною ланкою у цей час стають шкільні стосунки, міжособистісні взаємини, можливість спілкуватися з однолітками, що набуває особливого значення для кожного школяра.

Необхідною умовою позитивного досвіду соціалізації в школі є сприятлива атмосфера взаємодії та взаємоповаги між учнями. Але, на жаль, все частіше спостерігається негативна тенденція такої взаємодії.

Дуже часто ми чуємо таке поняття як булінг, явище, що надзвичайно поширене в сучасній школі та є однією з глобальних проблем сучасного покоління, що підрастає.

Досі немає чіткого наукового визначення цього терміна, але у світовій практиці його визначають як прояв агресії, дискримінації дитини, що виражається у фізичних і психічних формах насильства.

Така проблема жорстокої та насильницької поведінки дітей привертає увагу нинішнього суспільства і знаходить свій відбиток в зарубіжних та вітчизняних дослідженнях.

Проблемою агресивної та жорстокої поведінки дітей у шкільному середовищі займаються педагоги, психологи, соціальні педагоги, правознавці тощо. Перші публікації з проблем шкільного цькування з'явилися ще у 1905 році.

Значний внесок у теорію подолання булінгу, дослідження його структури, причин виникнення зробили такі зарубіжні дослідники як Д.

Ольвеус, Д. Лейн, Е. Роланд, Е. Міллер, Д. Таттум, К. Арора, Д. Томпсон та інші.

В Україні феномен шкільного булінгу, шляхи запобігання й подолання цієї проблеми висвітлювали такі вітчизняні науковці, як М. Алексеєнко, Н. Гордієнко, О. Дроздов, Є. Дубровська, В. Ролінський, Н. Сайко, О. Барліт, Л. Лупшай; рівень поширення шкільного насильства в українській загальноосвітній школі – Ю. Савельєв, Т. Салата [22].

Перші публікації в Україні з питань булінгу з'явилися у 2005 р., а вже зараз Україна знаходиться серед тих країн, в яких найбільше поширене дане явище.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я у 2016 році, Україна посіла 9 місце із 42 досліджуваних країн за кількістю постраждалих від цькування у школі.

У 2017 році результати дослідження UNICEF в Україні показали, що 67% дітей стикалися із булінгом в навчальному закладі [7].

У 2018 році зафіксовано 109 тисяч звернень до психологів через цькування.

Станом на 9 вересня 2019 року судами було розглянуто 197 справ про булінг [7].

Така невтішна статистика говорить про актуальність дослідження даного питання.

Особливу увагу слід звертати на шляхи попередження та запобігання цього явища. Дуже часто насилля в шкільному середовищі з тих чи інших причин замовчують, не афішують, внаслідок чого проблему не усувають, а навпаки, вона набуває більших обсягів і жорстокості.

У зв'язку з цим виникає необхідність її розв'язання на різних рівнях.

На державному рівні цю проблему намагаються вирішити шляхом прийняття законодавчих актів, які б регулювали дане питання. Так, 19 січня 2019 року було прийнято Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)».

Але крім цього, потрібні й інші дієві механізми розв'язання даного питання.

Існують різні методи, програми та напрями профілактики явища булінгу. Серед них бесіди, лекції, тренінги, профорієнтаційна робота, залучення до роботи батьків, громади, представників органів управління освітою, поліцію, психолога, соціального педагога. Але є й інші, більш інноваційні технології за допомогою яких можуть вирішуватися такі проблеми. Однією з них можна вважати форум-театр. І хоча дана методика, ще мало поширена та досліджується в Україні, проте вже давно й ефективно використовується в багатьох країнах світу.

Саме це й зумовило вибір теми магістерської роботи « **Попередження булінгу у середовищі старшокласників засобами форум-театру**».

Об'єкт – профілактична робота з попередження явища булінгу серед старшокласників.

Предмет – методика форум-театру як засіб попередження булінгу у середовищі старшокласників.

Мета магістерської роботи: на основі аналізу теоретичних джерел визначити сутність поняття та особливості явища булінгу у середовищі старшокласників та проаналізувати зміст діяльності з його попередження засобами форум-театру.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати основні поняття дослідження .
2. Розкрити сутність і зміст проблеми булінгу, його причини, наслідки та шляхи його попередження в учнівському середовищі засобами форум-театру.
3. Емпірично дослідити особливості та рівень проявів булінгу в середовищі старшокласників та фактори, що впливають на його виникнення.
4. Розробити проект з попередження булінгу в середовищі старшокласників засобами форум-театру.

Методи дослідження:

- *Теоретичні*: аналіз наукової літератури, порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення теоретичних і емпіричних даних;

- *Емпіричні*: спостереження, опитувальні методи (анкетування, бесіда), методи математичної статистики.

Методики дослідження:

- авторський опитувальник «Булінг – це...»;
- авторська анкета «Булінг та його прояви в учнівському середовищі»;
- методика «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим);
- опитувальник «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної)

Практичне значення магістерського дослідження полягає у можливості використання отриманих даних соціальними педагогами, психологами, керівниками загальноосвітніх навчальних закладів та класними керівниками з метою попередження булінгу в учнівському середовищі.

Апробація результатів дослідження: Основні положення магістерської роботи були представлені на:

- II Міжнародній науково-практичній конференції «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери» (15-16 листопада 2018 р., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин);
- III Міжнародній науково-практичній конференції «Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення» (14 травня 2019 р., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин);
- Міжнародній науково-практичній конференції «Universum View 3» (2018 р., м. Вінниця);
- Звітній науково-практичній конференції молодих науковців НДУ ім. М. Гоголя (2019 р., м. Ніжин).

Публікації: Основні положення дослідження відображено в статтях:

- Андрусенко Т. Г. Форум-театр як технологія соціальної взаємодії. Партнерська взаємодія інститутів соціальної сери: збірник матеріалів науково-практичної конференції (15-16 листопада 2018р., м. Ніжин). Ніжин, 2018. С. 77–78.;
- Андрусенко Т.Г. Явище булінгу у середовищі старшокласників як актуальна соціально-педагогічна проблема сучасності. Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (14 травня 2019 р., м. Ніжин). Ніжин, 2019. С. 9-11.;
- Andrusenko T.G., Kachalova T.V. Forum-theater as a technology of social interaction. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Universum View 3», Вінниця, 2018. С. 202-203;
- Андрусенко Т. Г. Форум-театр як засіб попередження булінгу у середовищі старшокласників. Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів. Ніжин, 2019. С. 204-206.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 91 сторінки.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОНЯТТЯ БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТА СПОСОБИ ЙОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАСОБАМИ ФОРУМ-ТЕАТРУ

1.1 Булінг у середовищі старшокласників як соціально-педагогічна проблема: поняття та особливості

Ідеальну школу кожен уявляє по-своєму. Проте, усі сходяться на тому, що головною її складовою є здорове й безпечне освітнє середовище, з відкритим та дружнім до дитини простором. Таким, де приємно бути, де немає агресії, жорстокості та конфліктів, де дитина відчуває себе комфортно.

Але, на жаль, все частіше, сучасна українська школа, яка мала б стати осередком, де панує атмосфера гармонії, підтримки, високих моральних цінностей, стає для багатьох дітей, так званою «школою виживання».

Насамперед це пов'язано з появою такого явища, як булінг, яке в наш час постає дуже гостро, та може вважатися певною епідемією сучасних шкіл. Це підтверджується великою кількістю відповідних досліджень останніх років з даного питання.

Достатньо часто ми чуємо про дане явище, але не кожен розуміє, що ж воно означає. Це пов'язано з тим, що на сьогодні немає єдиного визначення даного поняття, оскільки кожен автор трактує його по-своєму.

Норвезький вчений Д. Ольвеус, один з перших, хто почав досліджувати явище булінгу та визначив даний феномен у шкільному колективі, як ситуацію, в якій учень неодноразово та довготривало є об'єктом негативних дій та нападів з боку іншого учня або кількох [12].

Девід Лейн і Ендрю Міллер розуміють булінг як тривалий процес свідомого фізичного або психологічного жорстокого ставлення, з боку одної особи або окремої групи до інших [6].

В. Безаг пояснював явище булінгу, як неодноразові напади тими, хто має більшу владу та авторитет, щодо тих, хто слабший та немає можливості захищатись, завдаючи їм страждань для отримання від цього задоволення [9].

Роланд вказував на те, що булінг є зтяжним процесом свідомого жорстокого фізичного або психічного поводження з боку індивіда або певної групи, стосовно іншого індивіда, який не здатен за себе постояти та захистити в такій ситуації.

С. Кривцов булінгом вважає жорстке ставлення одних дітей щодо інших, яке має тенденцію повторюватись та при цьому є нерівність сил агресора та жертви [9].

Л. Кішлі вважає, що булінг – це «агресивна поведінка, яка спрямована на пониження почуттів, висловлювання негативних емоцій та суджень, що завдають неприємних відчуттів іншій людині» [26].

Російські вчені О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими або його частиною [35].

Т. Доукіна пояснює булінг, як таку поведінку однієї людини щодо іншої, має за мету заподіяти останній шкоду фізичного чи психологічного характеру, а також принизити її та в такий спосіб утвердити свою владу [35].

Що стосується України, то тут дане явище з 2018 року почали розглядати не тільки у відповідних дослідженнях з цього питання, але й на законодавчому рівні. Так, згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» зазначається, що: «булінг – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [37].

Український інститут протидії екстремізму наводить наступне визначення феномену булінгу, та визначає його як здійснення тривалого фізичного або психологічного насилля, яке не має характеру самозахисту, з боку одного індивіда або цілої групи щодо іншого індивіда [44].

Булінг – це знущання, що проявляється у цілеспрямованих, демонстративних, тривалих, постійно повторюваних діях фізичного та/або психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними перевагами над іншими та вчиняють свої дії з певною визначеною метою.

Існують й інші визначення поняття «булінг», але всіх їх об'єднує те, що – це агресивна поведінка, повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх.

При дослідженні булінгу, варто звертати увагу й на його особливості.

Так до переліку таких основних його характеристик, які можна знайти аналізуючи наукові роботи та дослідження з даної теми, можна віднести:

По-перше, у шкільному цькуванні завжди беруть участь три групи учнів: жертва, агресор і спостерігачі (рятівники).

Булінг зазвичай вчиняє хтось один, переважно той, хто є лідером у класі, найпопулярніша особистість, яка займає провідне місце та має багато друзів. Оточуючих вони ділять на дві категорії – «свої» та «чужі».

Вчинення ним цькування має певні цілі: підтвердити авторитет, продемонструвати силу, принизити, отримати вигоду чи просто розважитись. Але булінг може вчинятись і тоді коли кривднику просто не вистачає уваги. Зважаючи на це агресор починає знущання.

Варто зазначити й те що у шкільних агресорів яскраво виражені нарцисичні риси характеру та завищена самооцінка. Їм байдуже на страждання інших дітей та те, що вони відчувають. Вони мають низький рівень емпатії, а від того, що підпорядковують когось своїй волі, отримують задоволення. Булінг – кривдники вважаються звичайною розвагою.

Кривдниками найчастіше стають ті, хто росте без заборон. Вони нікому не підкоряються та живуть не за правилами. Тим паче, якщо дитині хоча б раз

вдалося домогтися за допомогою сили того, що вона хоче, а оточуючі поступилися їй у цьому, вона й надалі буде використовувати такий спосіб для досягнення бажаного результату.

В кожному класі завжди знаходяться ті, над ким найбільше кепкують, ігнорують, бойкотують, розкидають речі, ховають портфель, тобто – принижують та знущаються. Саме такі учні і є жертвами цькувань. Переважно вони є аутсайдерами. Як правило, вони мало з ким товаришують та не включені у шкільні групи. Друзів у такої дитини зовсім не багато. Причиною цього, може бути страх за себе. Діти бояться стати наступною жертвою.

Кривдник ніколи не обере за жертву сильнішого чи рівного собі, оскільки для такого домінування потрібно докласти зусиль. Саме тому обирається той, хто слабший.

Зазвичай під поле зору булерів та їх цькувань потрапляють ті, хто чимось відрізняється від своїх ровесників. Це можуть бути й психологічні особливості, фізичні дані, ті, хто вирізняється успіхами у навчанні, мають низьке матеріальне становище, чи просто є спокійним, чуйними, замкнутими, має низьку самооцінку.

Проте деякі дослідники наголошують на тому, що існує два типи жертв: агресивні та покірні. На думку Д.Ольвеуса, покірні жертви, намагаються уникати кривдників, а не протистояти їм. Вони відрізняються високим рівнем тривожності, не виявляють агресивності та намагаються бути більш обережними. Такий тип жертв страждає низьким почуттям власної гідності та схильні звинувачувати у всьому себе.

Агресивні жертви мають емоційну нестабільність. Вони надмірно тривожні, легко піддаються на провокації, показують своє роздратування та гнів, чим провокують ще більшу агресію. У цьому вони дещо схожі на кривдників. Крім того вони здатні до помсти, яка є захисною емоційною реакцією.

Спостерігачі – це ті, хто споглядають дійство, що відбувається. Виділення їх характерних рис ускладнене їх різноманіттям, оскільки переважна більшість учнів стає саме глядачами. Вони бувають активними, пасивними та байдужими.

Пасивні глядачі, як правило, не відчують задоволення від булінгу, але змушені мовчати від страху, що самі опиняться в ролі жертви. Саме страх сприяє закріпленню цькування у шкільному середовищі. Боячись зайняти те положення у якому знаходиться жертва, спостерігачі мовчать та не виявляють співчуття. Така мовчазна згода може створювати враження, що глядачі знаходяться на стороні кривдника.

Знаходяться й ті, хто все ж таки може заступитися за жертву, хоча таких випадків зазвичай дуже мало і трапляється це рідко.

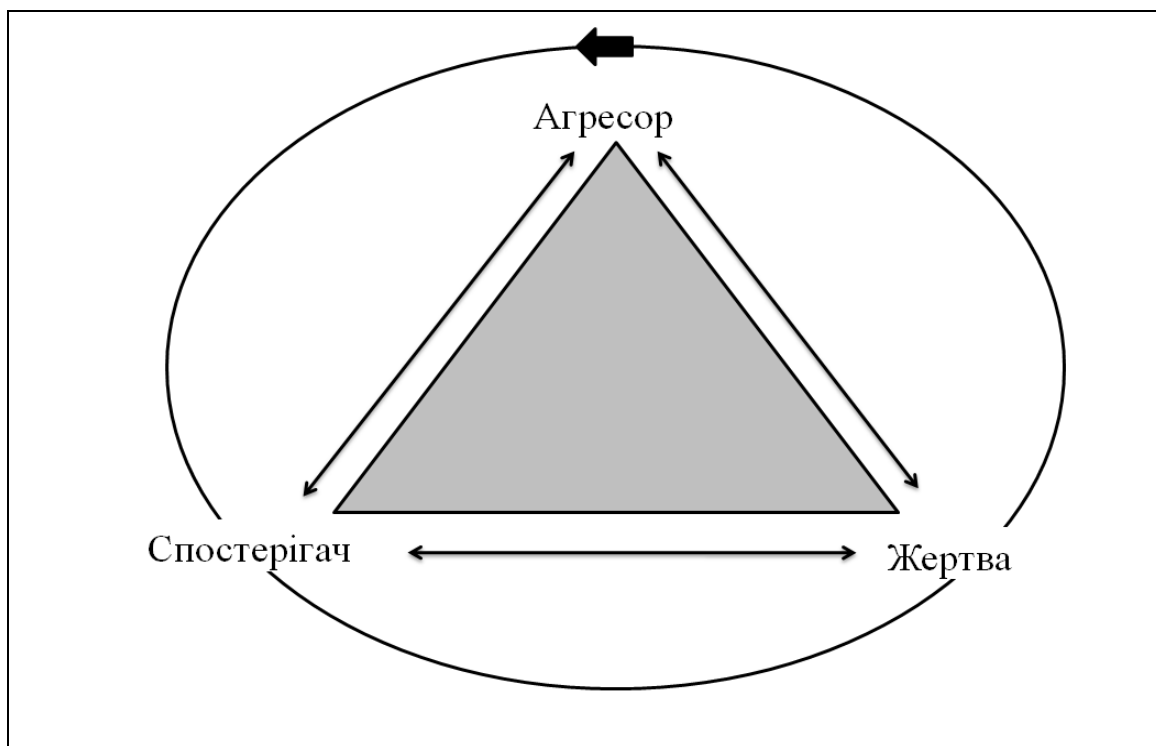
Байдужим спостерігачам, взагалі все одно, що відбувається. Вони не залучаються до процесу цькувань, але й не підтримують шкільних агресорів. Вони не мають чітко визначеної позиції та не схиляються до підтримки жодної зі сторін.

Активними спостерігачами є ті, кому подобається знущання. Вони відкрито висловлюють свою підтримку у бік шкільного агресора та отримують задоволення від того, що відбувається. При цьому можуть голосно сміятися, щоб привертати увагу, коментувати ситуацію та все, що відбувається, а також знімати на камеру, після чого поширювати відзнятий матеріал у мережу інтернет для загального огляду та обговорення. Користуючись такою поведінкою вони отримують прихильність кривдників та заробляють власний авторитет.

Крім того, спостерігачами можуть бути не тільки самі учні, але й дорослі, наприклад: вчителі та працівники школи.

Саме глядачі є необхідною складовою діянь шкільних агресорів. Тільки за їх наявності кривдник зможе максимально продемонструвати себе та привселюдно показати свою владу та авторитет.

Таку рольову структуру має явище булінгу. В психології таку соціальну модель взаємодії між людьми називають Драматичним трикутником Карпмана.

Рис. 1. Драматичний трикутник Карпмана

Крім того, в деяких випадках, може з'явитися ще одна роль в такій ієрархії. Спостерігаючи дії агресора та розуміючи, що він має владу над іншими, поведінку булера можуть почати наслідувати й інші. Тобто, з'являються так звані його послідовники. І хоча вони можуть й не бути прямими ініціаторами булінгу, проте від того, що з когось знущаються отримують задоволення.

Тим паче, якщо не припиняти прояви насильства, послідовники переконуються в безкарності, внаслідок чого група кривдників розширюється та зміцнюється.

Повертаючись до особливостей, даного явища, варто вказати на таку характеристику, як систематичність. Саме ця ознака є однією з головних характеристик, та відрізняє його від звичайного конфлікту.

Конфлікт – це тимчасове непорозуміння між людьми через різні погляди на певне питання. Що стосується булінгу, то – це не одноразовий вияв агресії та насильницьких дій, він здійснюється протягом тривалого часу та є постійно повторюваним.

Крім того, конфлікт від булінгу відрізняється й тим, що під час конфлікту обидві його сторони, можуть відстоювати свою позицію, на відміну від булінгу, у якому лише одна сторона наділена таким правом.

Наступною ознакою є нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей, які лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, тобто агресор займає вище становище, ніж його жертва (економічний і соціальний статус, зовнішність, одяг, манери поведінки), внаслідок чого, відбувається емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи.

Кожен індивід знає про те, хто сильніший та хто слабший за нього. Зважаючи на це він схильний відступати перед сильними, і того ж самого очікує від слабших.

Булінг зазвичай має умисел, який полягає у навмисному заподіянні шкоди, тривоги, страху, підпорядкуванні власним інтересам. На основі цього, з'являється ще одна ознака, як відсутність розкаяння у кривдника. Всі свої дії він вважає правильними, а переконати його в протилежному дуже важко. Кривдник може мати, навіть певні садистські нахили, а від тих дій, що він вчиняє отримувати задоволення.

Зазвичай, булінг припиняється тільки при втручанні сторонніх осіб. Це пов'язано з тим, що з булером достатньо складно порозумітися. Саме тому, дітям не варто намагатися вирішити ситуацію самотужки. Краще відразу звернутися до батьків, вчителів, або старших, яким вони довіряють.

Звертаючись до деяких досліджень, можна знайти загальну класифікацію всіх видів булінгу, яка складається з двох груп: до першої відносяться прояви, пов'язані переважно з активними формами приниження; друга – це прояви пов'язані зі свідомою ізоляцією.

Розрізняють ще два інших типи булінгу: безпосередній (прямий) та прихований (непрямий).

Варто звертати увагу й на те, в якій формі відбувається знущання.

Так, наприклад, фізичним булінгом є те, що завдає біль та тілесні ушкодження. Відбувається він у вигляді таких дій, як: удари, ляпаси, штовхання, стусани, підніжки, образливі жести.

Вербальний, що також надзвичайно поширений у сучасній школі, виявляється у вигляді психологічного насильства. Це непристойні та принизливі висловлювання, образи, маніпуляції, шантаж та навіть погрози.

Існує й соціальний булінг, який проявляється у виключенні жертви із групи, шляхом влаштування їй бойкот.

Ще однією формою булінгу є економічний. Зазвичай у сучасних школах він виявляється через вимагання грошей чи певних речей або/та пошкодження особистого майна чи взагалі його знищення.

Зважаючи на вік старшокласників серед них може поширюватись і сексуальне насильство. Його проявами можуть бути образливі висловлювання, поширення чуток, жарти, погрози інтимного характеру чи змісту.

Найбільш складно розпізнати прихований булінг. Сюди відноситься поширення пліток, звинувачень, що мають на меті похитнути становище того, над ким здійснюється цькування у колективі.

З розвитком нових інформаційних технологій, та особливо з появою мережі інтернету, серед сучасних школярів широко почав використовуватися кібербулінг. Здійснюється він за допомогою різних засобів телекомунікацій. А відносяться до нього: розміщення різних записів у вигляді фото та відео в соціальних мережах, що псують репутацію жертви. Також, це можуть бути принизливі коментарі, імітування чужих профілів на різних сайтах. Крім того, до кібербулінгу відносяться й образи та погрози на телефон, електронну адресу або через інші електронні пристрої.

Така форма булінгу містить свої підвиди:

1. Суперечки (флеймінг) – обмін короткими емоційними репліками у мережі.
2. Напади – виснажливі атаки, що постійно повторюються у вигляді образливих повідомлень спрямованих на жертву.

3. Наклеп – розміщення образливої помилкової інформації.
4. Самозванство – перевтілення в іншу особу та розміщення від її імені інформації різного змісту, переважно неприпустимого.
5. Обман, виманювання конфіденційної інформації та її розповсюдження.
6. Кіберпереслідування – приховане стеження за жертвою за допомогою використання електронних пристроїв, з метою заподіяння їй шкоди.
7. Хеппіслеппінг – побиття чи приниження на камеру та розміщення знятого матеріалу в соціальних мережах [9].

Зважаючи на такий стрімкий розвиток кібербулінгу, виникає потреба неабиякої уваги до інтернет безпеки дітей, особливо під час використання інтернет мережі у навчальному закладі.

Попри таку різноманітність форм булінгу, головним є те, що всі вони здійснюють серйозний психологічний тиск на свою жертву.

Окремі прояви булінгу, можна розглядати як різновид катувань серед неповнолітніх, який підпадає під кримінально-правову охорону, тим паче зважаючи на певні ознаки та особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особистості.

Крім загальних ознак, дослідники звертаються увагу й на певні гендерні та вікові особливості булінгу.

Так, вважається, що в більшості випадків, різні способи насилля та знущань використовують хлопці. Вони діють більш відкрито, використовуючи як фізичну, так і вербальну агресію. Здійснюють цькування не лише у своєму класі, а й за його межами. Як правило, зазнають знущань ще й молодші школярі та дівчата.

Якщо ж розглядати поведінку дівчат, то їм притаманні плітки, принизливі жарти, бойкот та й переважно лише у межах своєї гендерної групи.

Однак, останнім часом, все більше зростає фізичне насилля та жорстокість і серед дівчат, що є досить негативним явищем.

Підґрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція та лідерство. Але найнебезпечнішим в цьому явищі є його наслідки. Тому стоїть гостра потреба у їх подоланні та виявленні причин.

1.2 Причинно-наслідкові зв'язки явища булінгу у середовищі старшокласників

Проблема булінгу та масштаби даного явища в освітньому просторі з кожним роком постають все гостріше. Але чому ж так відбувається, які причини його породжують?

По-перше, можна виділити певні вікові особливості учнів старших класів. Переходячи до старшої школи дитина відчуває себе більш самостійною та дорослою. Не відчуваючи на собі такої контролю як раніше, діти вдаються до різних негативних вчинків, серед яких може бути й булінг.

Також, у середовищі старшокласників змінюється структура колективу. Після дев'ятого класу дехто змінює місце навчання. Діти йдуть навчатися до ліцеїв, технікумів, коледжів або інших шкіл. Але є й ті, що залишаються у звичному для них середовищі. Перебуваючи у вже знайомому місці та колективі, такі учні беруть владу у свої руки, чітко встановлюють свої лідерські позиції та починають домінувати над тими новачками, які тільки з'явилися. Особливо, це відбувається в тому випадку, якщо вони не приймають ті цінності, які сформовані в даному колективі, тим паче намагаються їх заперечувати та демонструвати свої власні.

Крім того, деякі «жертви» переслідувань у цьому віці можуть бути вже чітко визначені.

Також, старшокласники відчувають себе дорослішими та сильнішими за інших учнів. Внаслідок цього, булінгу зазнають не тільки однолітки, але й молодші школярі.

Що стосується більш загальних факторів, що впливають на вчинення цькування, Д.Н. Соловйов виділяє наступні:

1. Індивідуальні, що виявляються в агресії, віктимності та конформності.

2. Групові – несформовані ціннісні орієнтації групи, відсутність єдності, низька взаємодія, низький соціально-психологічний клімат [43].

Можна виділити й інші фактори, серед яких:

- Індивідуальні (завищена самооцінка, імпульсивність, фізіологічні та психологічні характеристики);
- Соціальні (культ насилля у суспільстві, вплив ЗМІ, протиправна поведінка друзів, знайомих, яка є прикладом для дитини);
- Сімейні (конфлікти в родині, насилля, занадто високі вимоги батьків до дитини, надмірна опіка чи відсутність контролю);
- Педагогічні (мікроклімат навчального середовища (школи, класу)).

Існують й інші більш загальні базові причини цькування. Однією з них є нерівність. В цьому випадку варто говорити не лише про майнову чи статусну нерівність, але й нерівність фізичну, інтелектуальну, за рівнем здоров'я, за місцем проживання, за рівнем освіти, за кольором шкіри. Все частіше у сучасному суспільстві проявляється нетолерантність до інших, невизнання та нерозуміння їх цінностей. Враховуючи це, жертвою може стати будь-який учень, що відрізняється від інших за певним критерієм.

Цькування можуть здійснюватися й для того, щоб зайняти бажану соціальну позицію, заявити про себе, показати свою індивідуальність. Для цього діти використовують жорстокість та агресію. Хоча проблема може полягати й в тому, що вони просто не знають, як діяти інакше, а за такими діями можуть бути приховані глибокі переживання.

Ще більшою проблемою є те, що більшість сучасних школярів вважають це нормою, а агресивна поведінка для них є допустимою. Здійснюючи насильницькі дії вони заробляють собі авторитет в очах однокласників та друзів, привертають увагу дорослих. Таким чином, вони хочуть стати популярними, впливовими, зайняти лідерську позицію серед однолітків, змусити інших себе боятися та підкорятися.

Значний вплив мають і особистісні фактори та певні індивідуально-психологічні особливості. Так, діти з запальним темпераментом та

імпульсивним характером, гіперактивні, частіше провокують конфлікти, більш схильні до агресивних проявів та цькувань однолітків.

Вчинення насильницьких дій, провокує й егоїзм деяких школярів. Це може виявлятися в бажанні домінувати над іншими, ніж створити дружні стосунки у колективі.

Причиною може стати й спроба компенсувати певні невдачі та низьку шкільну успішність. У таких випадках, булінгу зазнають учні, які краще навчаються, мають високі результати та вище оцінюються вчителями.

Однією з причин можна виділити й те, що самі жертви не проти такого відношення до себе. Деякі вчені говорять про наявність ситуацій, у яких жертві вигідно займати таке положення.

Д.Ольвеус виділяє риси учнів, які схильні до булінгу. Так, він пише про те, що кривдники мають високий ступінь агресії, через що й шукають спосіб як проявити її на однокласниках. Вони прагнуть до переваги над іншими, хочуть управляти людьми та отримують задоволення від того, що їм підкорюються. В такий спосіб вони відчувають себе успішними та самовпевненими [40].

Свої характерні риси мають і жертви булінгу. Зазвичай це діти, які замкнуті у собі та сором'язливі. Не мають друзів та не спілкуються з однолітками. Не беруть участь у житті групи, не приймають її інтереси та цінності. Мають низьку самооцінку. Частіш за все, слабші за своїх ровесників [40].

Крім того, серйозний вплив має і несприятливий клімат у шкільному середовищі. Часто трапляється так, що початок шкільному булінгу дають самі працівники школи. В першу чергу, це відбувається тоді, коли вчителі ігнорують та не визнають випадки булінгу у своєму класі. Такі моменти безкарності, ще більше провокують дітей до вчинення подібних дій, та загострюють ситуацію.

Крім того, дуже часто трапляються ситуації, коли самі вчителі висміюють та принижують учнів перед усім класом. Якщо вчитель створює атмосферу психологічного комфорту, позитивного сприйняття учнями один одного, співпереживання, то в такому колективі буде спостерігатись толерантність та

пануватиме доброзичливість. Проте, бувають випадки не обґрунтованого заниження оцінок, навішування ярликів, ігнорування думки учнів. Така поведінка педагога є поштовхом для наслідування відповідних дій самими ж вихованцями.

Існують й певні ознаки, що характеризують цькування дітей самими вчителями. Вони виявляються у наступному: систематичне заниження оцінок, зневажливе ставлення до учнів через індивідуальні особливості, регулярні приниження, зауваження та висміювання, постійна демонстрація відрази до дитини, за загальні провини, регулярно карають лише одного й того самого учня, погрози, пошкодження речей учня (розривати зошити, кидати сумку та ін.).

Такі дії свідчать про брак толерантності з боку вчителя та відсутність у нього ефективних дисциплінарних стратегій.

Проблема полягає й в тому, що найчастіше булінг відбувається там, де контроль вчителів зазвичай відсутній. Це можуть бути коридор, вбиральня, роздягальня, шкільне подвір'я або ж взагалі по дорозі додому.

Формує шкільне насилля і відсутність уваги до позашкільного життя. На сьогодні, лише третина учнів залучена до позашкільних форм освіти. Внаслідок чого діти представлені самі собі. А надлишок вільного часу провокує різні негативні тенденції, в тому числі й булінг.

Це пов'язано з тим, що поза навчальний час вчителі вже не контролюють учнів, а батьки до повернення з роботи не мають такої можливості.

Саме тому, не останню роль, грають і сімейні фактори. В першу чергу, до причин, що можуть викликати агресивну поведінку, можна віднести відсутність турботи з боку батьків. Так, не маючи достатньої уваги з боку близьких, дитина намагається отримати її від інших, інколи й зовсім негативними вчинками. Але, буває й навпаки. Відчуваючи на собі занадто сильний контроль, дитина може виявляти знаки протесту. Серед них може бути й той самий булінг.

Виділяють й такі сімейні фактори, як відсутність довірливих відносин між дитиною та батьками, підтримки та згуртованості.

Не виключенням є й домашнє насильство та жорсткі методи виховання у сім'ї, які також можуть провокувати агресивну поведінку дитини. Спостерігаючи у родині сварки, бійки, образи та приниження, дитина починає діяти таким же чином, копіюючи поведінку дорослих.

Зважаючи на це, можна робити висновки, що саме, сімейні стосунки, можуть мати прямий вплив на поведінку дитини та позначатися на її моделі взаємовідносин з іншими людьми.

Мають вплив на прояви булінгу серед учнів і соціальні фактори. Насилля у школі дуже часто відображає ту ситуацію, що відбувається у суспільстві, а впливають на неї гендерні стереотипи, соціально-економічна нерівність та вплив засобів масової інформації.

Серйозний вплив на сучасних школярів, чинять саме телебачення та інтернет. Фільми зі сценами жорстокості та насильства, мають серйозний вплив на поведінку дітей та формування їх життєвих цінностей. Переглядаючи їх діти ідентифікують себе з героями таких картин та діють відповідним чином.

Розглядаючи дані причини, варто пам'ятати, що зазвичай вони діють в комплексі. І саме поєднання різних деструктивних факторів призводить до появи та розвитку проблеми булінгу.

Зважаючи на це, варто зазначити, що процес цькування відбувається при збігу таких факторів:

- Беззахисність. Якщо жертва має сторонню підтримку, то знущання з неї швидко припиняються.
- Неготовність до протистояння. Зазвичай агресори обирають для цькування тих хто слабший і не може дати відсіч. Якщо почати йому протистояти, ситуація припиниться, а кривдник почне шукати собі нову жертву.
- Низька самооцінка. Неприйняття та невдоволення собою, провокує й інших до такого відношення.

- Психологічні та соціальні проблеми. Комплекс неповноцінності, тривожність, невміння спілкуватися з однолітками, пасивність роблять дитину беззахисною та приваблюють агресора.

Що стосується наслідків булінгу, то жертви цькувань зазнають чимало страждань, а отримані психічні травми неминуче позначаються на її подальшому житті.

Існують так звані «прямі» наслідки, що виявляються відразу та «віддалені», які можуть проявлятися через тривалий час.

Найважче наслідки цькувань позначаються на їх жертві. Відчувши на собі приниження, дитина знаходиться в постійному страху та стані пригнічення та тривоги. Це може проявлятися у прагненні кудись втекти, сховатися.

Самооцінка дитини стає дуже низькою. У них виникає комплекс неповноцінності. Вони замикаються у собі та перестають спілкуватися з однолітками, а перебування у шкільному колективі викликає дискомфорт. Відбувається певна ізоляція від групи. І хоча формально дитина перебуває в ній, але реально – знаходиться за її межами.

Крім того, якщо дитина зазнає фізичного булінгу у неї можуть бути різні травми, синці, пошкодження та зіпсовані речі.

Відчуваючи образу на своїх кривдників та спостерігачів, у дитини, що зазнала булінгу виникає ненависть до людей. Крім того, це може підштовхнути жертву до помсти та зведення рахунків.

Таке емоційне напруження викликає стрес, депресію, інколи з'являються суїцидальні думки.

Крім того, якщо дитина розуміє, що протистояти насиллю в класі неможливо, то надалі вона так само пасивно сприйматиме всі негативні події, що відбуватимуться з нею.

Деякі дослідники наголошують й на тому, що у жертв цькувань знижується імунітет, а також вони страждають від соматичних хвороб, нервово-психічних розладів, безсоння та втрати апетиту, що провокує виникнення проблем зі здоров'ям.

Наслідки булінгу мають свій відбиток і на шкільній успішності. Постійний страх заважає концентруватися на навчанні, знижується пізнавальна спроможність. Діти постійно пропускають заняття, а інколи й взагалі перестають відвідувати школу.

Завдає шкоди булінг і самим шкільним агресорам. І хоча вони страждають значно менше ніж їх жертви, проте й для них вчинені дії не минають безслідно.

Зазвичай, вони не мають справжніх друзів. Всі шкільні товариші спілкуються з ним переважно лише через страх.

Як правило, кривдникам притаманна схильність до домінування та лідерства, через що вони практично завжди незадоволені тим місцем, яке займають в реальному житті.

Часто буває й так, що знаходяться учні, що мають більший вплив ніж шкільні агресори. Ті хто може припинити їх дії. Для самого кривдника це може бути серйозним психологічним ударом, оскільки доводиться падати з вищої позиції у шкільній ієрархії.

Виникають наслідки й в більш дорослому житті. Шкільні агресори можуть відчувати провину та сором за свою поведінку.

Проте, так буває не завжди. Частіш за все насильницькі методи поведінки стають нормою. Всі конфлікти у подальшому житті вирішуються лише жорстокими методами. Агресивні дії в майбутньому проявляються у ставленні до власної сім'ї. Серед булерів чимало й тих, хто пов'язує своє життя із криміналом.

Зазнають чимало психічних травм і спостерігачі. Вони відчувають безпорадність та безсилля, перед тим хто сильніший. Але, водночас, можуть корити себе за те, що не наважились заступитися за жертву, оскільки боялися стати наступними. Зазвичай саме їхня пасивність та невтручання породжують дії шкільних агресорів.

У більшості випадків діти усвідомлюють, що найкращий шлях у системі самозбереження – це підтримка сильного булера, особливо під загрозою стати наступною жертвою.

Отже, ми бачимо, що булінг приносить чимало страждань, тому чим швидше буде покладений край знущанням, тим краще як для жертви, так і для тих хто їх здійснює.

1.3 Форум-театр як засіб попередження булінгу у середовищі старшокласників: можливості та переваги

Проблема булінгу є дуже актуальною в наш час. Але, не дивлячись на те, що факти насилля в шкільному середовищі існують достатньо давно, конкретних та загальноприйнятих методів та програм, за якими б здійснювали профілактику та регулювали дане питання – немає.

Крім того, дуже часто дану проблему замовчують, внаслідок чого вона набуває ще більших обсягів, після чого вже потрібно займатися не лише попередженням явища булінгу, але і його запобіганням

Тому, своєчасне виявлення та профілактика випадків шкільного насильства є найважливішим завданням.

Виявити шкільне цькування, а тим більше, правильно провести роботу з його попередження достатньо складне завдання. Така складність, полягає у тому, що булінг – відносно новий термін, хоча більшість у шкільні роки й стикалася з даним явищем. Відчуваючи на собі агресивну поведінку, приниження, психологічний тиск та фізичні знущання, навіть і не здогадуються, що це і є той самий булінг. Найгіршим є й те, що достатньо часто, цькування серед школярів, не вважається якимось негативним явищем, оскільки у шкільному середовищі такі прояви відбуваються дуже часто і розцінюються як звичайна поведінка притаманна для підліткового віку.

Крім того, булінг відбувається зазвичай там, де відсутній контроль та нагляд дорослих. До того ж і сам потерпілий і спостерігачі, не поспішають повідомляти комусь про такі ситуації.

Першими сигналами про те, що дитина страждає від булінгу є відсутність бажання взагалі ходити до школи. У таких випадках дитина категорично відмовляється відвідувати заняття, прогулює уроки та шукає будь-яких причин, щоб не йти до навчального закладу, хоча раніше таких випадків не спостерігалось.

Також, дитина, що зазнає булінгу, не бере участь у шкільній, чи класній діяльності, не спілкується з однолітками та однокласниками. Такі учні зазвичай ізольовані від інших, вони замикаються у собі й не мають ні до кого довіри. Крім того, їй мало хто хоче з ними товаришувати, через страх опинитися на тому ж самому місці та також, зазнати цькувань.

Дитина, що зазнає знущань у школі весь час чимось засмучена та усамітнюється. Вона постійно перебуває у стресовому стані та відчуває тривогу, навіть вдома, де їй вже нічого не загрожує.

Виглядають жертви цькувань зазвичай пригніченими, сумними, заплаканими, не мають настрою коли приходять додому. У них може виникати депресія, спричинена постійним емоційним напруженням.

Про те, що дитина стала жертвою знущань, можуть говорити синці, поранення, подряпини, порваний одяг та зламані речі. Такі ознаки свідчать про фізичний булінг. Підтвердити здогадки може запитання «Що трапилось?», на яке дитина не може чітко відповісти.

Сигналом може бути й те, що дитина погано спить, не має апетиту, не добре себе почуває. Відбувається це через постійний стрес, внаслідок якого у дитини порушуються фізіологічні процеси.

Помітивши подібні прояви батькам потрібно швидко зреагувати та втрутитися в ситуацію.

Проте, звертати увагу на різні зміни в поведінці, варто не тільки батьками, але й класному керівнику. Так про булінг у класі можуть свідчити:

- занадто емоційна атмосфера у колективі;
- виключення певних учнів із групи;
- діти припиняють спілкування при появі вчителя у класі;

- зміна поведінки окремих учнів;
- часті пропуски занять дитиною, не притаманні їй до цього часу;
- зниження успішності окремих учнів [9].

Але, подібних речей можна й не допустити, вчасно застосувавши відповідні дії. Так, шкільний психолог, соціальний педагог, класний керівник та інші вчителі мають проводити роботу з профілактики булінгу в учнівському середовищі.

Профілактика визначається як комплекс заходів соціально-психологічного, медичного та педагогічного характеру, спрямованих на попередження і нейтралізацію впливу негативних факторів соціального середовища на особистість з метою запобігти відхилень у її поведінці.

Особлива роль у запобіганні шкільного цькування відводиться організації ефективної виховної роботи. Тут, важливе місце займає діагностика проявів булінгу в учнівському колективі та застосування цілеспрямованих заходів, що ґрунтуються на принципах системності, комплексності, індивідуального підходу, партнерства школи, сім'ї та інших інституцій, з дотриманням усіх норм чинного законодавства і норм моралі.

Важливою складовою при проведенні такої роботи має бути дотримання етичних принципів та норм, як працівникам школи, так і відповідними фахівцями. Вони не повинні грубо виражатися, залякувати й погрожувати дітям, не повинні використовувати фізичний та психологічний тиск як метод припинення неналежної поведінки.

Основною проблемою є те, що більшість методів по боротьбі з булінгом в шкільному середовищі є недостатньо дієвими та зовсім не усувають проблему. Теж саме можна говорити й про правові механізми регулювання даного питання, хоча сам факт прийняття закону щодо протидії цькувань є досить важливим. Це пов'язано з тим, що він визначає поняття «булінг» як правопорушення та вказує на притягнення до відповідальності за його вчинення. Хоча прийнятий документ й викликає деякі суперечності.

Так, наприклад, сплата батьками штрафу, за вчинення булінгу не є покаранням для самої дитини. Також, ніхто не зможе перевірити, чи проводили вдома виховну бесіду зі своєю дитиною батьки та як саме це відбувалося. Водночас, психологи наголошують й на тому, що таке виховання та покарання не завжди спрацьовує. Кривдник може просто затаїти образу та помститися пізніше.

Те ж саме стосується і працівників школи. Неповідомлення керівником закладу освіти про випадки булінгу органами Національної поліції, також тягне за собою накладення штрафу чи виправні роботи. Проте це також буде покарання для самого працівника закладу, але не для дитини.

Виникає проблема контролю даного явища і поза межами навчального закладу, оскільки позашкільне життя по суті випадає зі сфери дії закону.

Зважаючи навіть на таку сумнівну дію закону та у зв'язку з загостренням явища булінгу, постає потреба в пошуку більш інноваційних та ефективних методів, які б допомогли, як подолати наслідки, так і виявити причини такої поведінки дитини та вчасно її скоригувати, оскільки, дуже часто діти просто не знають, як поводитися інакше.

Одним з них можна вважати форум-театр. Дослідження даної методики в Україні почалося не так давно. Якщо говорити про неї як про засіб профілактики булінгу, відповідних наукових робіт взагалі не має. Проте, не зважаючи на це, на нашу думку, її дослідження та впровадження як засобу попередження цькувань, може дати позитивні результати з подолання даної проблеми.

Форум-театр є одним із напрямів театру пригнічених, основоположником якого є Августо Боаль. Його визначають як методику інтерактивної роботи серед різних верств суспільства, яка спрямована на розв'язання соціальних проблем.

Особливості застосування такої технології як інтерактивної форми роботи досліджували І. Захарченко, С. Котова-Олійник, Т. Качалова, Р. Новгородський,

Д. Сорокін та ін. [39]. Проте, дослідження форум-театру, як засобу попередження булінгу майже не досліджене.

Розглядаючи форум-театр, можна говорити про те, що його суть полягає у пошуку в рамках запропонованого спектаклю разом з учасниками шляхів розв'язання проблеми або виходу зі складної життєвої ситуації. Таку методику можна описати як спосіб створення спектаклів на основі персонального досвіду конкретної людини і її соціального світогляду.

Форум-театр спрямований на те, щоб зробити суспільство щасливішим, шляхом зміни обставин, що заподіюють нещастя і біль. Є він і способом відкриття самого себе, пізнання своїх прагнень та бажань. Допомагає така методика зрозуміти й інших, їх дії, почуття. Форум-театр є чудовим способом розвинути емоційні сфери свідомості та виробити креативний підхід до позитивного розв'язання проблем.

Головна мета форуму-театру – надання інформації та отримання навичок вирішення існуючої проблеми певною людиною з використанням досвіду інших людей. Така форма роботи перетворює пасивних спостерігачів у активних учасників та дозволяє зрозуміти, що їх життя залежить тільки від них самих [18].

Значущість такої методики полягає в тому, що такий вид театру не має конкретного сценарію та сюжету, а всі дії відбуваються завдяки взаємодії акторів та глядачів, які в певній мірі стають учасниками подій. Саме вони обирають тему та розвивають зміст.

Можна сказати, що форум-театр – це своєрідна репетиція життя, у якій сам спектакль є певною соціальною проблемою, а кожен персонаж виконує соціальну роль.

Що стосується його завдань, то вони повністю залежать від групи клієнтів з якими він проводиться.

Варто наголосити на тому, що зазвичай темою спектаклів форум-театру є ситуація пригноблення, яка і є актуальною в ситуації булінгу.

Можливість проводити таку форму роботи саме у групі є не абиякою перевагою. Оскільки, враховуючи те, що цькування носить груповий та масовий характер, то і його подолання має мати комплексний характер. Тобто містити не лише роботу з окремими дітьми, але й з усім колективом.

Форум-спектакль за типологією своїх персонажів, дещо нагадує склад учасників булінгу. В обох випадках наявні: пригноблювач (в даній ситуації – це та особа, що здійснює булінг), жертва (той хто зазнає цькування) та спостерігачі (ті учасники булінгу, що бачать знущання, але ніяким чином не впливають на вирішення ситуації, а іноді ще і є її підбурювачами). У форум-театрі таких персонажів називають протагоністом та антагоністом.

Як і акт булінгу, так і вистава закінчується, тоді коли пригнічення досягає найвищої точки, піку конфлікту. Його рішення не надається в сценарії, так само, як невідомо, яким чином вирішиться конфлікт у житті. Проте, знайти шляхи його розв'язання краще на сцені, щоб потім знати як діяти в реальних умовах.

Ще одна перевага використання методики форум-театру при профілактиці булінгу, полягає у можливості побути в ролі того хто піддається цьому явищу, відчувати на собі ті емоції та почуття. Граючи таку роль, особистість змінює свою модель поведінки, робить відповідні висновки. Оскільки, тільки побувавши на місці пригнобленої людини, кривдник зможе відчувати її страждання. Форум-театр допоможе учнями почути один одного, завдяки чому вони зможуть подолати протиріччя, які у них виникли.

Програвання таких ситуацій дозволить старшокласникам оцінювати їх глибше. Вони зможуть передбачити негативні результати від таких дій та зрозуміти наслідки, що їм слідують.

Це практика на майбутнє і підготовка до реальної ситуації, яка може скластися у житті.

Важливе значення дана методика має і для формування моделей соціальної поведінки старшокласників. Використання форум-театру дає можливість дослідити проблеми, які у них існують, осмислити ті питання, які

виявляють ставлення до оточення, соціальних подій, фактів і всього того, що є для підлітків вагомим, значущим, цінним.

Крім того участь у форум-театрі навчить старшокласників конструктивно спілкуватися, глибше бачити та розуміти процеси, які відбуваються у внутрішньому світі іншої людини, розуміти їх, оскільки дана методика втілює в життя такі принципи як співдружність, співпереживання, узгодженість і взаєморозуміння, взаємодопомога, єдність і відповідальність.

Важливим моментом є й те, що дана методика не висуває ніяких рекомендацій, як слід поводитися. Кожен учасник форум-театру робить свій особистий вибір, і ніхто не може сказати, як потрібно вчиняти в такій ситуації.

Отже, можна зробити висновок, що форум-театр, хоча й новий та дуже незвичний вид театру, проте один з найефективніших методів соціальної роботи зі старшокласниками. Його використання є чудовим способом:

- діагностики взаєностосунків та поведінки усіх його учасників;
- виявлення духовних та культурних цінностей особистості;
- позитивного соціального функціонування особистості;
- моделювання системи взаємовідносин та стосунків, що характерні для реального життя;
- аналізу закономірностей поведінки та спілкування інших людей та самого себе;
- отримати можливість зворотнього зв'язку та підтримки від людей зі схожими проблемними ситуаціями;
- подолання психологічних бар'єрів під час спілкування;
- здобути нові знання та практичні вміння, щодо вирішення різних складних життєвих обставин;
- під час програвання ситуації, ідентифікувати себе з іншою людиною, пропустивши через себе ті емоції, почуття та переживання, які відчуває вона зазнаючи страждань.

1.3.1 Особливості технології проведення форум-театру

Форум-театр є тією методикою, в основі якої лежить театральна сценічна вистава та зворотній зв'язок з глядачами, на основі яких й побудована технологія проведення такої роботи.

По-перше, варто вказати на те, що форум-театр ґрунтується на загальноприйнятих принципах, які визначені у «Декларації принципів форум-театру» та сформовані самим Августо Боалем.

Одним з головних принципів форум-театру він виділив, що – це театр пригнічених, але не депресивних.

Наступним є ясність у викладеному сюжеті. Всі дії що відбуваються мають бути зрозумілими глядачам та не затягуватись у часі.

З попереднього принципу, виникають наступні. По-перше, сцена повинна мати можливість змінитися. По-друге, сцена повинна мати чітко визначені місця для втручання, тобто, той момент коли глядач може замінити актора.

Ще одним принципом можна визначити те, що всім діям, які відбуваються на сцені, мають вірити. Вони повинні бути реалістичними та будуватися на подіях, що відбувались на справді, та є дійсно проблемою.

Отже, рухаючись далі, варто вказати й на те, що однією з особливостей технології проведення форум-театру є відсутність конкретного сценарію та сюжету. Всі дії відбуваються завдяки взаємодії акторів та глядачів, які в певній мірі стають учасниками подій. Саме вони обирають тему та розвивають зміст.

Взагалі, форум-театр складається з певних частин. Це і формування групи, інструктаж, підготовка акторів, підготовка вистави, розігрів учасників та глядачів, показ вистави з обговоренням та замінами.

Отже, першочерговим етапом такого заходу є відповідна підготовка. По-перше, потрібно обрати акторів та проблему, спираючись на реальну історію. Далі розробляється сценарій та розподіляються ролі. Провівши репетицію мізансцен, можна показувати спектакль. Але перед початком, варто обговорити й між собою варіанти розв'язання показаної у виставі проблеми та можливі варіанти замін.

Головною дійовою особою від якого залежить половина успіху проведення форум-театру є ведучий. Іменують його ще Джокером. Саме він веде форум від початку і до кінця та є так би мовити керівником вистави. Він не тільки повідомляє про виставу, акторів, оголошує назви сцен, але й турбується про комфорт усіх глядачів та учасників, надихає їх на участь у виставі та обговоренні.

Саме тому, починається форум-театр із розігріву усіх його учасників. Переважно, це вправи спрямовані на формування доброзичливої атмосфери та активності серед глядачів та акторів. Такі вправи можуть бути дуже різними, але головна їх мета полягає у тому, щоб так би мовити «розтопити кригу» між учасниками щоб вони відчували безпеку. Для досягнення цієї цілі можуть використовуватись наступні техніки: робота в парах, робота у колі, контракт-правила (конфіденційність, добровільна участь, говорити від свого імені, говорити по черзі, не критикувати інших, повага до учасників, бути позитивним та ін.), ігрові техніки, вільні асоціації, зворотній зв'язок, активне слухання та ін.

Після встановлення взаємодії джокер ознайомлює глядачів із правилами форум-театру. Вже потім відбувається програвання сцен. Глядачі мають можливість їх оцінити, обговорити те, що відбулося, те що має негативні наслідки та пагубно впливає на персонажа-жертву, чи будь-якого іншого учасника. Опитуючи аудиторію ведучий повинен з'ясувати рівень усвідомлення глядачами проблеми та її наслідків для окремої людини, на основі представленої ситуації.

Глядачі, можуть пропонувати шляхи розв'язання проблеми. Тим хто знає, як можна змінити ситуацію пропонується вийти на сцену та замінити когось з акторів.

Провівши такий форум, відбувається повторне програвання сцен, під час якого глядачі вже можуть змінити ситуацію, сказавши «Стоп». У цей момент глядач виходить на сцену, змінює персонажа і показує, як слід би було поводитись, та що робити в такій ситуації. Таким чином, ситуація вирішується, враховуючи думки та пропозиції самих глядачів, їх досвід.

Після цього, знову відбувається обговорення. Глядачі діляться своїми думками, стосовно того чи насправді змінилася ситуація, чи був такий досвід корисним та чи могли б вони таким чином діяти у реальному житті.

Важливим моментом є й те, що не потрібно використовувати занадто легкі ситуації, які вирішуються дуже просто. Глядачі повинні шукати нестандартних рішень та бути зацікавлені у розв'язанні проблеми. Також, вони повинні пам'ятати, що у реальному житті, все набагато складніше, а зміни потребують часу та бажання.

Варто не забувати й про час відведений для такої роботи. І хоча тривалість може залежати від активності та зацікавленості учасників, проте роботу не потрібно затягувати, щоб не перетворити її на монотонну та безрезультатну.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Виходячи з усього вище зазначеного, можна сказати, що булінг являє собою серйозну проблему сучасних шкіл та має високий ступінь суспільної небезпеки. Зважаючи на це, останнім часом проводиться все більше досліджень даного явища, визначаються його особливості, причини та наслідки. Відбувається пошук дієвих механізмів його вчасного попередження, а у випадках коли проблема вже існує – подолання.

Важливим кроком до розв'язання даної проблеми стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», визначенням з якого ми й керувались при написанні магістерської роботи. Відповідно до даного закону, булінг визначається як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла

бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [37].

І хоча, регулювання таких проблем як шкільний булінг на законодавчому рівні є важливою складовою політики будь-якої держави, проте повинні впроваджуватись й інші дієві механізми попередження цього явища, тим паче враховуючи його негативні наслідки для школярів, які є майбутнім нашої держави. Це і постійний стан пригнічення, страх, низька самооцінка, ізоляція, погіршення успішності, втрата апетиту, виникнення соматичних хвороб, емоційне напруження, стрес, депресія, безсоння, зважаючи на що, виникає ненависть до людей. Крім того, одержані психічні травми супроводжують дитину протягом усього життя.

Враховуючи це, варто якнайшвидше знайти дієві шляхи попередження та подолання даного явища, яке завдає неабиякої шкоди тому хто опинився в ролі жертви.

На нашу думку, таким ефективним механізмом може стати форум-театр, який спрямований на розв'язання соціальних проблем серед різних верств суспільства.

Використання такої методики, при попередженні явища булінгу у середовищі старшокласників дасть можливість правильно формувати їх модель соціальної поведінки. Також, форум-театр навчить конструктивно спілкуватися, розуміти інших людей, їх внутрішній світ. Його використання є чудовим способом формування стосунків та установок, а також сприяє позитивному соціальному функціонуванню особистості. Але, найголовнішим є те, що методика форум-театру втілює в життя такі принципи як співдружність, співпереживання, взаєморозуміння, взаємодопомога, єдність і відповідальність, яких саме й не вистачає учасникам булінгу.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Проект «Стоп шкільний терор» з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою форум-театру.

З метою попередження булінгу у середовищі старшокласників нами був розроблений соціальний проект «Стоп шкільний терор». Для його впровадження, ми обрали Ніжинську гімназію №3 Ніжинської міської ради Чернігівської області. Враховуючи те, що тема магістерської роботи має назву «Попередження булінгу у середовищі старшокласників засобами форум-театру», його учасниками стали саме учні 10-11 класів в кількості 51 чоловік.

Актуальність проблеми. Надзвичайно важливу роль у соціалізації кожної дитини відіграє освітнє середовище. Саме у школі відбувається всебічний розвиток її особистості, талантів, здібностей, формування ціннісних орієнтації та високих моральних якостей. Освітній простір надає можливість для спілкування, у процесі якого дитина встановлює відносини з однолітками, навчається презентувати себе, відстоювати власну позицію та співпрацювати. Але, головною умовою позитивної соціалізації дитини в шкільному середовищі є сприятлива атмосфера взаємодії та взаємоповаги між усіма учасниками навчального процесу.

Проте, дуже часто трапляється так, що школа, яка б мала бути місцем в якому панує здоровий психологічний клімат, гармонія, підтримка та повага, для деяких учнів стає місцем нестерпного перебування та дискомфорту.

Це зазвичай пов'язано з явищем булінгу, яке останнім часом надзвичайно поширене в сучасних українських школах. Булінг можна визначати по-різному. Кожен дослідник наводить власне визначення. Проте, спільним для них усіх є те, що булінг – це насильницькі дії однієї людини щодо іншої з метою

заподіяти їй моральну або фізичну шкоду, принизити її в такий спосіб утвердити свою владу.

Існують різні його особливості, види, причини, але головним є те, що все це приносить нестерпних страждань тим, хто стикається з даним явищем. У дітей, що зазнали насильницьких дій щодо себе, або тих, що застосовують булінг проти інших, існує ризик виникнення чисельних емоційних проблем. Перш за все, учні, які є жертвами, часто страждають від соціального неспокою, самотності, відчуження, фізичних хвороб і низької самооцінки. У них також можуть розвинутися фобії, агресивна поведінка або депресія. Деякі учні пропускають школу, їх успішність падає, або навіть зовсім кидають школу. Крім того, це може підштовхнути жертву до помсти та зведення рахунків.

Що стосується їх кривдників, використовуючи силу й агресію, щоб завдати страждань іншим, вони можуть взагалі перестати бачити різницю між добром і злом. А з часом вони стають жорстокими дорослими. Хоча інколи у дорослому житті вони навпаки можуть відчувати провину та сором за свою поведінку. Саме тому важливо якомога раніше допомогти їм перестати знущатися з інших.

Зважаючи на вище сказане, особливого значення набуває питання пошуку ефективних підходів до організації безпечного навчального процесу. З метою подолання булінгу, а також забезпечення гармонійних взаємовідносин та сприятливого психологічного клімату у закладі освіти можна використовувати різні методики. Однією з них є форум-театр, який ми й обрали для впровадження нашого проекту.

Така методика є достатньо дієвою та ефективною у роботі зі старшокласниками, зважаючи на технологію його проведення. Це пов'язано з тим, що форум-театр є чудовим способом формування стосунків та установок учнів за принципом «рівний-рівному», навчає конструктивно спілкуватися, співпереживанню та взаєморозумінню, яких саме й не вистачає учасникам булінгу.

Метою проекту є надання інформації й отримання навичок розв'язання існуючих проблем старшокласників, передусім явища булінгу, за допомогою використання методики форум-театру.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

1. Вибір загальноосвітнього навчального закладу у якому буде впроваджуватись проект.
2. Підбір та розробка діагностичного матеріалу для виявлення та оцінки рівня проявів булінгу серед старшокласників.
3. Підготовка сценаріїв, для проведення форум-театру.
4. Інформування учнів про впровадження проекту.
5. Створення сприятливого соціально-психологічного клімату та встановлення позитивного емоційного контакту зі старшокласниками, для проведення форум-театру.

Тривалість проекту – 3 місяці (березень-травень 2019 року).

Кількісний та віковий склад цільової аудиторії проекту (бенефіціарів): учні 10-11 класів в кількості 51 чоловік Ніжинської гімназії №3 Ніжинської міської ради Чернігівської області.

Етапи реалізації проекту «Стоп шкільний терор»

Назва етапу	Термін етапу	Зміст роботи
<i>Підготовчий</i>	Березень 2019 рік	Побудова плану дій. Накопичення матеріалів, що підтверджують актуальність проблеми. Розробка проекту. Вибір навчального закладу для його впровадження.

<i>Організаційний</i>	Березень - квітень 2019 рік	Узагальнення та систематизація зібраного матеріалу на попередньому етапі. Планування діяльності. Вибір найефективніших способів досягнення мети. Підбір та розробка діагностичного інструментарію для вивчення рівня проявів булінгу серед старшокласників. Написання сценаріїв для форум-спектаклів.
<i>Процедурний (реалізація проекту)</i>	Квітень - травень 2019 рік	Встановлення контакту і налагодження взаємодії з учасниками проекту .Проведення лекції на тему: «Що таке булінг в школі і як з ним боротися». Проведення діагностики рівня поширення булінгу серед старшокласників. Створення та реалізація спектаклів форум-театру Моніторинг процесу і результатів здійснення проекту.
<i>Аналітичний</i>	Травень 2019 рік	Діагностика і аналіз результатів упровадження проекту; планування подальшої роботи з організації і популяризації форум-театру серед учнівської молоді.

Програма реалізації соціального проекту «Реалії життя»

№ п/п	Назва заходу	Форми та методи	Термін Виконання
1.	<p>Дослідження рівня поширення булінгу в середовищі старшокласників, проявів агресивності серед них, стриманості та нестриманості, а також стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях.</p>	<p>Авторський опитувальник «Булінг – це...», Авторська анкета «Булінг та його прояви в учнівському середовищі». Методика «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим). «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної).</p>	<p>Квітень 2019 рік</p>
2.	<p>Ознайомлення старшокласників з поняттям булінг, його особливостями, причинами та наслідками, що супроводжують дане явище. А також повідомлення інформації, що робити та куди звертатися якщо стали жертвою цькування.</p>	<p>Лекція на тему: «Що таке булінг в школі і як з ним боротися»</p>	<p>Квітень 2019 рік</p>

3.	Підготовка форум-спектаклів	Вибір теми спектаклю; визначення сюжетної лінії; розподіл ролей і їх обговорення.	Квітень 2019 рік
4.	Проведення форум-театру	<ol style="list-style-type: none"> 1. Інформаційна бесіда «Форум-театр: можливості і особливості»; 2. Проведення розігріву - вправи спрямовані на формування доброзичливої атмосфери серед глядачів та акторів 3. Показ форум-спектаклю учнями 10 класу «Межа»; 4. Показ форум-спектаклю учнями 11 класу «А могло все бути інакше»; 5. Форум з глядачами 	Квітень – травень 2019 рік

5.	Моніторинг ефективності впровадження проекту та оцінка результативності виконаної роботи ; планування подальшої роботи	Проведення опитування серед учасників форум-театру щодо ефективності його діяльності , підведення підсумків.	Травень 2019 рік
----	--	--	------------------

Ресурси. Під час реалізації проекту були залучені такі ресурси *особистісні* (творчий потенціал старшокласників), *матеріально-технічні* (аудіо- та відеопристрої, приміщення Ніжинської гімназії №3), *інформаційні*, *людські* (вчителі гімназії, соціальний педагог, науковий керівник доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Качалова Т.В).

Очікувані результати проекту. Впровадження проекту буде ефективним у тому разі, якщо:

- зменшиться кількість учасників булінгу та жертв даного явища;
- в учнів буде сформоване бачення булінгу як негативного явища, вони зрозуміють всю суть його деструктивних наслідків, як для самого агресора, так і для жертви цькувань.
- старшокласники усвідомлять те, що лише вони несуть відповідальність за свої дії;
- учні отримають досвід вирішення складних життєвих ситуацій;
- старшокласники будуть обізнані у тому куди звертатися за допомогою у випадку шкільних знущань.

Упровадження проекту «Стоп шкільний терор». На даний момент проект вже завершено, всі його етапи реалізовані, мета досягнута.

2.2 Діагностика індивідуально-психологічних особливостей та факторів, що мають вплив на вчинення булінгу у середовищі старшокласників

Одним з етапів реалізації проекту з попередження булінгу у середовищі старшокласників була діагностика індивідуально-психологічних особливостей та факторів, що мають вплив на вчинення злуцань. Так, спираючись на представлений теоретичний матеріал першого розділу магістерської роботи, нами було проведене емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення рівня проявів булінгу серед старшокласників, його особливостей та причин. А також, були досліджені рівень агресивності та конфліктності учнів, які є одними з першочергових факторів, що впливають на вчинення даного явища.

Таке дослідження, показало наявність проблеми булінгу в обраному закладі освіти та підтвердило важливість впровадження розробленого проекту.

У роботі нами були використані такі діагностичні методики:

1. Авторський опитувальник «Булінг – це...» (Додаток А).
2. Авторська анкета «Булінг та його прояви в учнівському середовищі» (Додаток Б).
3. Методика «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим) (Додаток В).
4. «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної) (Додаток Г).

У теоретичній частині нашої магістерської роботи (Розділ І), було зазначено, що булінг є відносно новим терміном. Саме тому, більшість учнів можуть стикатися з даним явищем, але відчуваючи на собі певні злуцання та приниження, можуть, навіть, і не здогадуватись, що це і є той самий булінг, про який так часто говорять.

Таку необізнаність школярів ми підтвердили і у своєму дослідженні. Для цього нами був розроблений *авторський опитувальник «Булінг – це...» (Додаток А)*. Він спрямований на те, щоб перевірити чи насправді учні розуміють, що ж таке булінг. Для цього із 9 запропонованих його проявів, серед

яких: залякування, ізоляція, стусани та удари, плітки, використання образливих слів, псування майна, образливі жести, підніжки, принизливі коментарі, їм потрібно було обрати ті, що на їх думку відповідають даному явищу. Варто вказати, що усі вони є проявами булінгу, хоча мало хто з учнів як виявилось, знає про це. Отримані результати зображені на рис. 2:

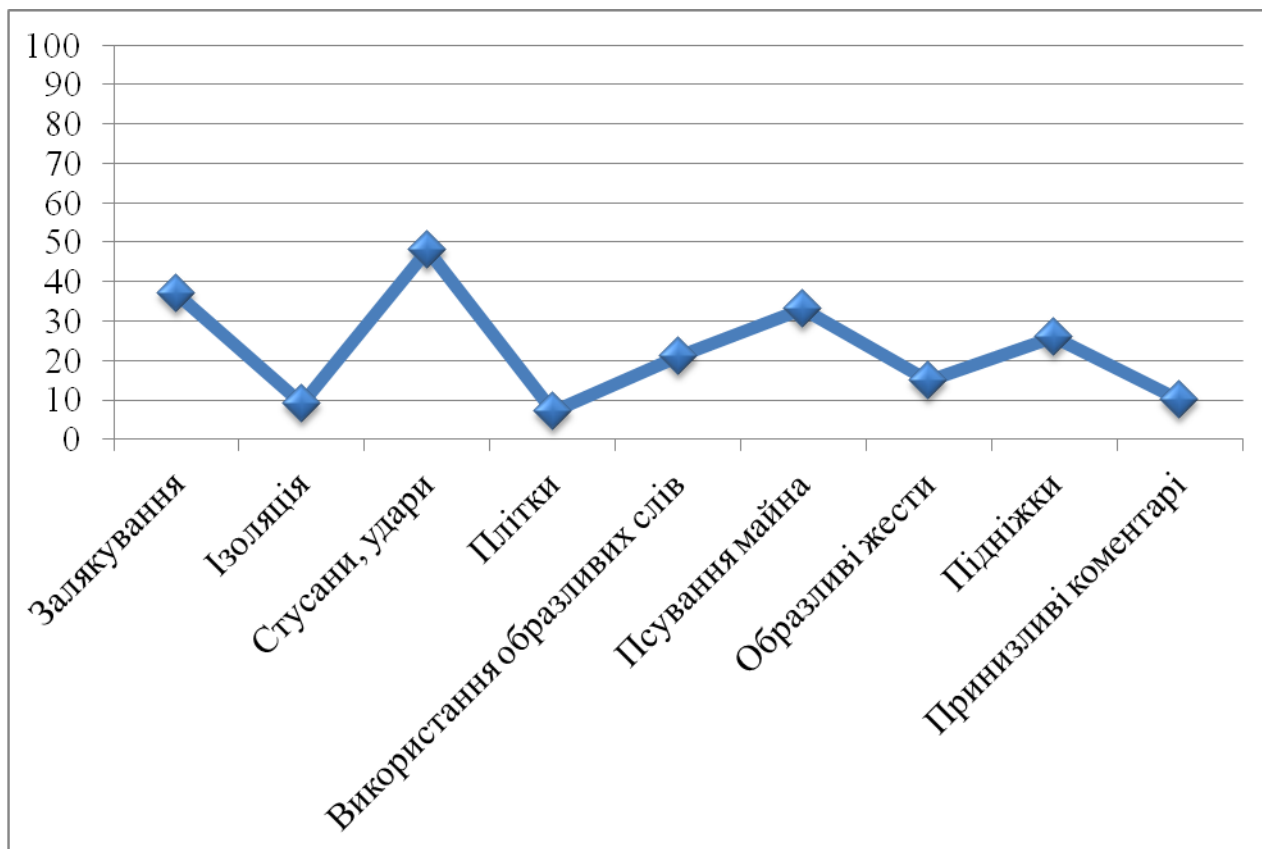

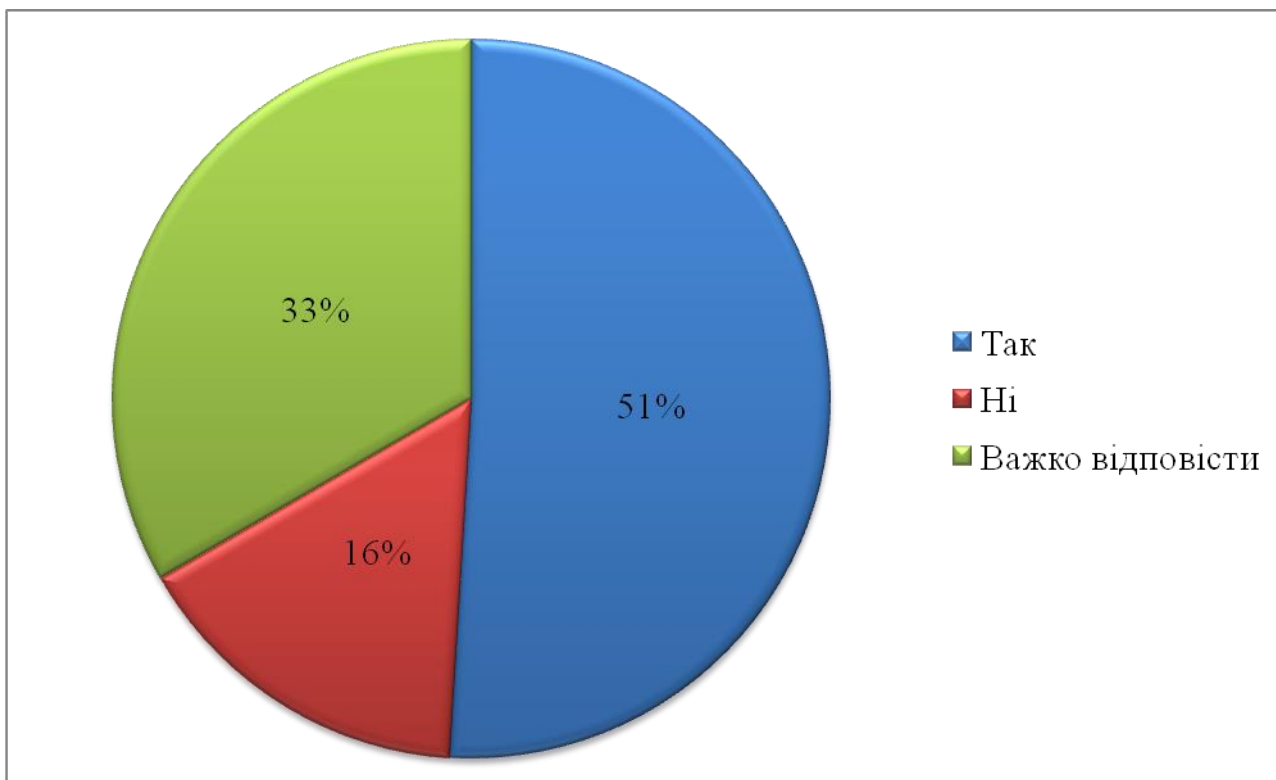
Рис. 2. «Булінг – це...»

Проаналізувавши відповіді старшокласників бачимо, що більшість з них булінгом вважають лише фізичні прояви, такі як: стусани та удари, підніжки, залякування, псування майна. Що стосується таких форм, як ізоляція, плітки, образливі слова, жести та принизливі коментарі, лише одиниці знають про те, що це також його прояви.

Отже, виходячи з цього, можна зробити висновок, що переважна більшість старшокласників мають низьку обізнаність стосовно даного поняття.

Авторська анкета «Булінг та його прояви в учнівському середовищі» (Додаток Б) складається з 20 питань, із вибором варіантів відповідей. За допомогою кожного з них можна зробити відповідний аналіз та дослідити

рівень поширення булінгу в обраному середовищі старшокласників, форми його прояву з яким стикалися учні, причини, хто найчастіше є агресором, чи проводиться робота з його попередження та ін. **За результатами анкетування були отримані такі дані:**

Рис. 3. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Чи знаєте ви, що таке булінг?»

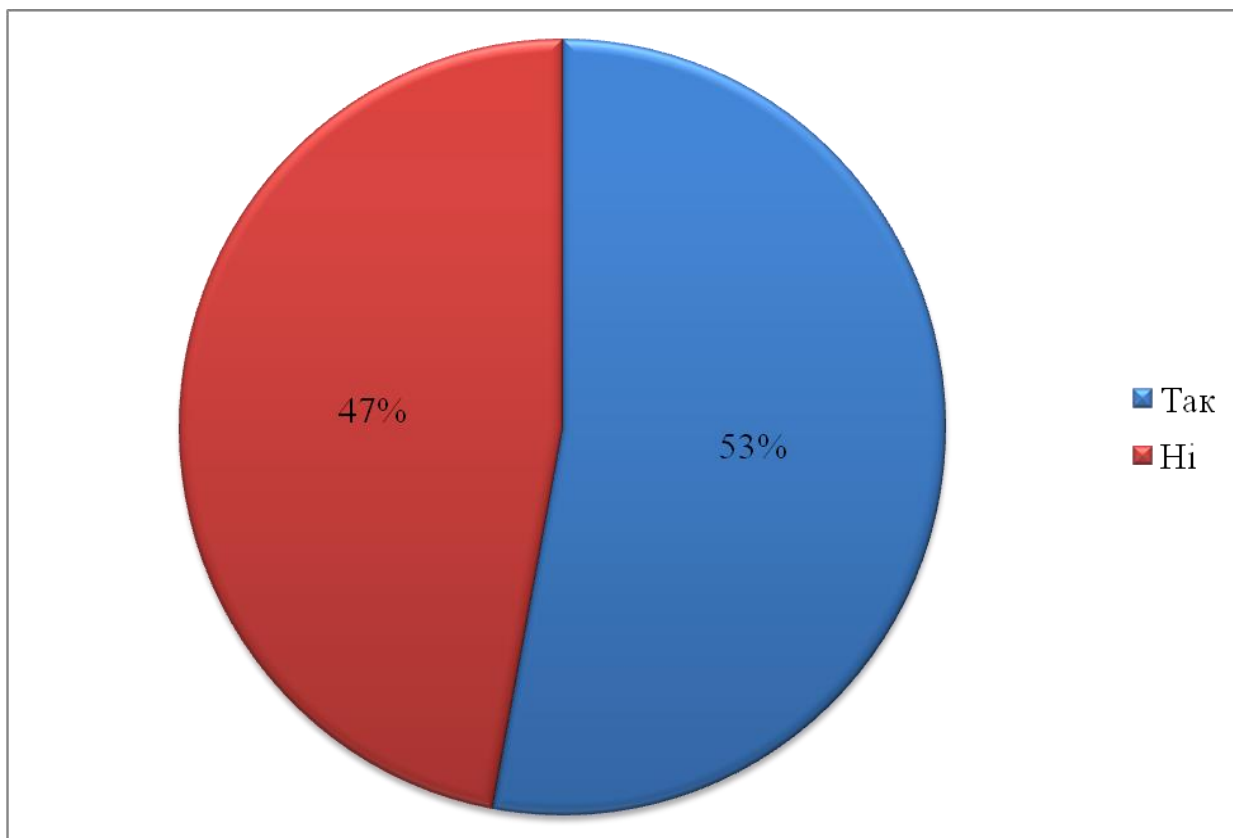
Стосовно обізнаності учнів, щодо явища булінгу можна говорити наступне: 51% старшокласників вказують, що вони знають, що таке булінг. 33% було важко відповісти. Але, є й ті, хто не знає, що це таке. Їх кількість становить 16%.

Отже, ми бачимо, що більшість старшокласників вважають, що вони все ж таки обізнані, стосовно такої форми поведінки. Проте навіть наявність таких знань, не застерігає від здійснення актів знущань.

Крім того, такі результати викликають деяку суперечність. Оскільки, під час проведення попереднього опитування «Булінг – це...» та проаналізувавши отримані дані, було виявлено низьку обізнаність учнів стосовно даного поняття.

Це може свідчити про дещо завищений показник отриманих результатів з відповіддю «так».

Отримані статистичні дані щодо участі старшокласників у булінгу показали наступне :

Рис. 4. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Чи були ви учасниками булінгу?»

Так, проаналізувавши відповіді опитаних респондентів, можна зробити висновок, що більша частина з них, а це 53% були учасниками булінгу, 47% - відповіли, що у таких діях не приймали участі.

Таке відсоткове співвідношення все ж таки свідчить про наявність та поширення даного явища в середовищі старшокласників. І хоча, більшість учнів можуть й не бути прямими агресорами, проте до процесу цькування вони можуть бути залучені у ролі спостерігачів, що й дає такий високий відсоток участі. Вони можуть бути як пасивними (ті хто просто спостерігає, але не

отримує задоволення від таких дій, проте й не стає на захист жертви), так і активними (підбурюють агресора, чим ще більше загострюють ситуацію).

Також, дана анкета дозволила отримати й інші важливі результати, що характеризують явище булінгу та його прояви у представленому навчальному закладі (див. Додаток E):

Виходячи з отриманих даних, щодо відношення старшокласників до булінгу, ми бачимо, що більша частина учнів, які складають 69% від загальної кількості все ж таки мають негативне відношення до даного явища. Проте, серед них знайшлися й ті, хто оцінив його позитивно – 4%. Значна кількість старшокласників – 27%, відповіли, що їм байдуже, головне щоб не стосувалося їх. Таку відповідь можна оцінювати також, як позитивне ставлення до цькувань та байдужість до тих хто стає його жертвою.

Така позиція учнів є різко негативною. Оскільки, саме така пасивність породжує розповсюдження булінгу у шкільному середовищі та є поштовхом до діяльності шкільних агресорів.

Оцінюючи співвідношення участі у булінгу та статі його учасників, було виявлено, що все ж таки переважає чоловіча стать, про що свідчить 67% відповідей респондентів. Проте і дівчата, яких 33%, були учасниками даного явища.

Така статистика, підтверджується і представленим теоретичним матеріалом у Розділі I, у якому аналізуючи наукову літературу, ми зазначили, що в більшості випадків учасниками булінгу є саме хлопці. Проте, останнім часом, все більше зростає кількість випадків булінгу і серед дівчат, про що й свідчить достатньо високий показник рівня їх участі отриманого в результаті анкетування.

Стосовно участі у булінгу та успішності у навчанні можна зробити наступні висновки: 50% опитаних респондентів, які були учасниками цькувань навчаються на 7-9 балів. 35% старшокласників – мають оцінки 4-6 балів. 4% – 1-3 бали. 11% тих, хто навчається на відмінно –10-12 балів, також були учасниками булінгу.

Такі отримані статистичні дані свідчать, про те, що все ж таки переважна більшість учасників шкільного булінгу має низьку успішність.

Якщо говорити про учнів які стикалися із приниженням в навчальному закладі, їх кількість становить 26%, 33% – відповіли, що ні, але є й 41% тих, кому важко відповісти на поставлене питання.

Як бачимо, що відповідно до отриманих статистичних даних приниження у даній школі все ж таки присутнє.

Варто зазначити й те, що реальний показник може бути вищим, зважаючи на те, що є високий відсоток тих хто обрали варіант відповіді «важко відповісти». Такі учні також можуть бути потенційними жертвами принижень, проте можуть боятися чи просто не хочуть про це говорити.

Найбільш поширеними формами знущань, яких зазнавали старшокласники у школі є: глузування, образи, використання образливих прізвиськ – 33%, із запотиличники та штовхання стикалися – 23% учнів, бойкот влаштовували – 12% дітей, 5% – страждали від побиття та 3% – від псування майна. Варто зазначити, що 24% учнів, на щастя, не зазнавали знущань у школі.

Аналізуючи такі результати, можна зробити висновок, що найбільш поширеними формами булінгу у представленому учнівському середовищі є вербальні, які представлені у вигляді глузувань, образ, використання образливих прізвиськ. Саме вони є найбільш безпечними для жертви, проте залишаються безкарними для агресора. Можна припустити, що їх найбільше розповсюдження пов'язано із їх прихованим характером.

Що стосується відкритих форм цькування таких як побиття та псування майна – вони зустрічаються дуже рідко, зважаючи на найбільшу заборону такої форми поведінки.

Причинами через які деякі учні стають жертвами знущань, на думку опитаних старшокласників, є, по-перше, поведінка людини. Такий варіант обрали 24% учнів. Зовнішній вигляд, як причину цькувань вважають 22%. Те, що людина не може за себе заступитися – 20%.

13% респондентів звернули свою увагу на варіант – фізичні обмеження. Само провокування агресії обрали – 12%. 9% - пов'язали причину знущань із матеріальним статусом.

Такі відповіді опитуваних учнів свідчать про те, що сучасні школярі все частіше проявляють нетолерантність до інших, не визнають та не розуміють їх цінностей. Але найгіршим в цьому є те, що на їх думку нерівність, як фізична, інтелектуальна, за рівнем здоров'я, так і майнова та статусна, дозволяє їм знущатися з інших.

Місцями в яких найчастіше можна стикнутися із булінгом, старшокласники вважають: 28% - територія за школою, 24% - коридор, 21% - шкільний клас, 15% - дорога до школи, 12% - шкільний туалет.

Така статистика свідчить, що цькування переважно відбуваються там, де відсутній контроль вчителів. А також, отримані показники говорять про те, що такі місця потребують підвищеного нагляду з боку адміністрації, класних керівників та інших працівників навчального закладу.

На питання стосовно того, як учні реагували на булінг, коли ставали його свідками були отримані наступні відповіді: переважна більшість старшокласників, були пасивними спостерігачами – 53%. Це зазвичай ті, хто може й не відчувати задоволення від знущань, проте змушені мовчати через страх або ті хто не схиляється до підтримки жодної зі сторін, оскільки не мають чітко визначеної позиції. 27% опитаних просто не звертали на це уваги. Ще 12% стали на бік агресора та підтримували його. Цю частину старшокласників можна назвати активними спостерігачами. Знайшовся і невелика кількість тих, хто став на захист жертви – 8%. Тих хто повідомив про вчинення знущань дорослим – не виявлено.

Такі результати свідчать про пасивність школярів та позицію невтручання. Сприяє цьому, по-перше, страх опинитися на місці жертви; по-друге, діти не впевнені у тому, що отримають підтримку та допомогу; по-третє, учні не знають до кого звертатися.

Розподіл відповідей старшокласників на питання: «До кого б ви звернулися за допомогою, якби стали жертвою знущань?», показав, що маючи певні труднощі чи проблеми, дитина не поспішає ними з кимось ділитись та розповідати, щоб отримати допомогу та підтримку.

Переважна більшість опитаних вказали на те, що у випадку знущань, ні до кого не звертались би, а вирішували проблему самостійно – 54%. 29% учнів шукали б підтримки у друзів. 13% старшокласників звернулися б до батьків. Ще 4% повідомили б про ситуацію класному керівнику. До психолога не пішов би ніхто.

Такі показники, можуть бути спричинені різними факторами. По-перше, це може бути страх. Учні бояться, що їх не зрозуміють та не підтримають, оскільки, вважають, що вчителі не реагують на такі ситуації та не сприймають їх серйозно. А якщо, про такий донос дізнається хтось з однокласників, то ситуація тільки погіршиться та всі будуть вважати жертву цькування «стукачем». З цього виникає наступний фактор – відсутність довірливих відносин між дорослими та дитиною. Можна сказати й про те, що діти у такому віці вважають себе вже дорослими та здатні розв'язувати будь-які проблеми самостійно, хоча не завжди розуміють складність ситуації.

Оцінюючи реакцію вчителів на випадки булінгу, можна сказати наступне: 45% опитаних, вважають, що вчителі покладають розв'язання проблеми на них самих, не втручаються в їх стосунки, 37% учнів обрали варіант, що взагалі не звертають уваги на такі випадки та лише 18% респондентів зазначили, що вчителі вимагають припинення сварки.

На нашу думку, така невтішна статистика, може свідчити про те, що на випадки булінгу вчителі або взагалі не звертають увагу та удають вигляд, що не помічають такої проблеми, або просто не афішують її, можливо навіть намагаються замовчувати, задля того, щоб зберегти репутацію школи.

Крім того, часто трапляється й так, що вчителі підтримують кривдників та вважають винними самих жертв, а їхню поведінку такою, що провокує агресію.

На питання, стосовно того, чи розповідають у школі куди звертатися за допомогою були отримані такі відповіді: 45% учнів говорять про те, що у школі їм не розповідають, як запобігти насильству і хто може в цьому допомогти. Проте, все ж таки, більша частина на поставлене питання дали відповідь – так (55%).

Обізнаність учнів, є важливою складовою попередження та подолання шкільного булінгу. Тому, скорочення відсотку, шляхом надання необхідної інформації, тих старшокласників, які дали відповідь – ні, допоможе при розв'язанні проблеми.

Оцінюючи результати відповідей старшокласників, стосовно проведення роботи з попередження булінгу, було виявлено наступне: 38% зазначили, що проводяться класні години, 27% – зустрічі з фахівцями, 6% – консультації психолога/соціального педагога.

Проте значна частина учнів – 29%, вказали на те, що робота з попередження булінгу не проводиться взагалі.

Зважаючи на таку статистику, можна зробити висновок, що відсутність роботи з профілактики булінгу прямо пропорційно впливає на кількість його учасників в даній школі.

Стосовно частоти проведення профілактичних заходів у даному навчальному середовищі, можна зробити висновки, що робота з попередження булінгу проводиться дуже рідко про, що свідчать відповіді 45% опитаних респондентів. 41% учнів вказали на те, що така робота проводиться періодично. І лише, 14% обрали варіант відповіді – часто.

Зважаючи на це, варто зазначити, що лише систематична діяльність дасть позитивні зрушення при розв'язанні проблеми шкільного насилля.

Отже, за отриманими даними проведеного дослідження бачимо, що проблема булінгу в представленому навчальному середовищі все ж таки існує. Тому наступним кроком під час дослідження стало виявлення факторів, які впливають на його виникнення.

Дослідники вважають, що булінг є проявом агресії, яка у свою чергу є формою поведінки, що націлена на образу і заподіяння шкоди іншій людині.

Такі дії можуть проявлятися як у вербальній, так і фізичній формі, що й визначають її тип.

Для оцінювання схильності старшокласників до агресивної поведінки та їх приналежності до певного її типу, а також визначення стриманості та нестриманості, нами було обрано *методику «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим) (Додаток В).*

Анкета складається із 40 тверджень, які стосуються агресивної поведінки та реакцій в певних ситуаціях. На кожне з них потрібно дати відповідь «так» або «ні». Згідно з «Ключем» за кожну відповідь нараховується 1 бал. Після обробки даних можна оцінити до якого типу агресії належить опитуваний: прямої чи непрямой вербальної або прямої чи непрямой фізичної. Пряма агресія – це та, що безпосередньо спрямована на людину. Непряма проявляється у вигляді дій, які обхідним шляхом направлені на інших, або характеризуються не направленістю та невпорядкованістю (крики, удари по столу, вибухи люті та ін.). З яким типом найбільше збігів, до такого і належить учень. Також Що більша загальна сума набраних балів, то вища схильність людини до агресії.

Таким чином було отримано наступні результати, що представлені у таблиці 1 (Додаток Д). У ній містяться 4 типи агресивної поведінки та показано якому з них відповідає кожен з учнів. Також, відповідно до цього, на рис. 18 представлені статистичні дані у відсотковому співвідношенні.

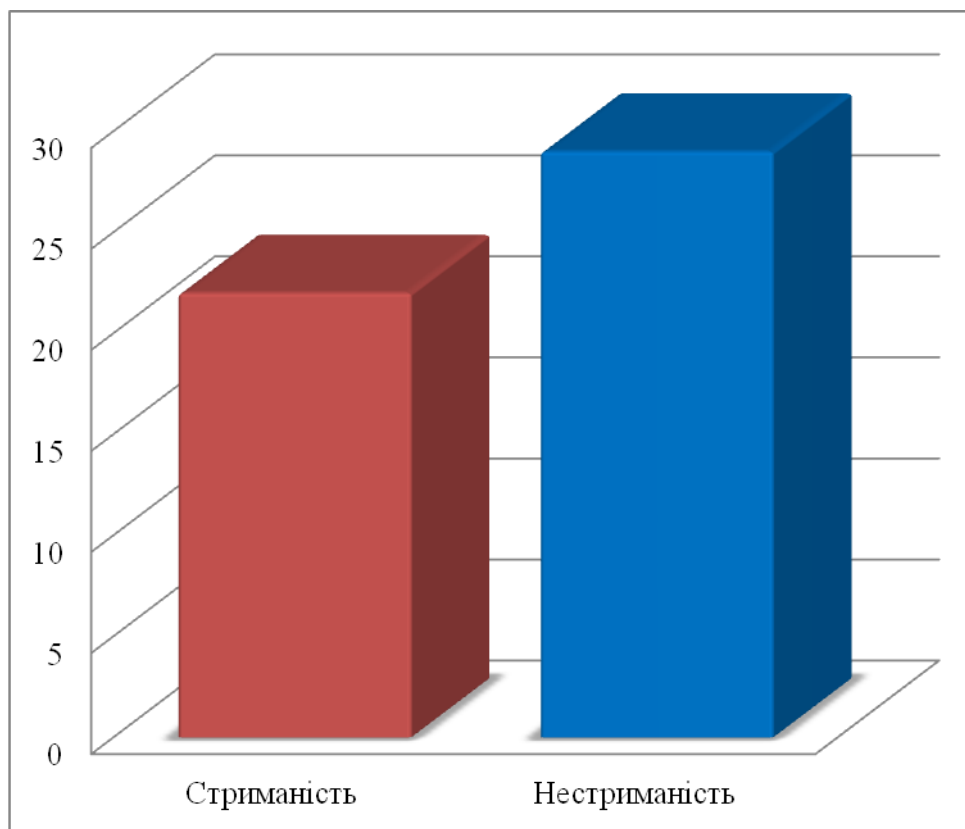

Рис. 18. Типи агресивної поведінки

Згідно представленої діаграми бачимо, що серед старшокласників переважає використання непрямой вербальної агресії – 51%. 25% становить пряма вербальна агресія. Непряму фізичну агресію використовують 16% учнів. 8% опитуваних притаманна пряма фізична агресія.

Такі статистичні дані свідчать про переважання серед старшокласників більш легких типів агресивної поведінки.

Також, за допомогою представленої методики, можна дослідити рівень нестриманості та стриманості. Це можна зробити за допомогою формули: Рівень нестриманості респондента = непрямая фізична агресія + пряма фізична агресія + пряма вербальна агресія. Якщо сума балів 20, і більше, то такий результат говорить про нестриманість. Менш ніж 20 – визначається як витримка.

Рис. 19. Рівень стриманості та нестриманості старшокласників

Результати рис. 19 вказують на переважання серед старшокласників нестриманості. Вона притаманна 29 учням, що становить 57% від загальної кількості. Стриманість характерна 22 учням, які складають 43% опитаних.

Відповідно до цього, можна зробити висновок, що більшість старшокласників не мають навичок контролю своїх негативних емоцій, що й призводить до поширення явища булінгу в шкільному середовищі.

Такі результати проведеної методики свідчать про надмірну агресивність учнів до оточуючих, нерозуміння її наслідків, не здатність до саморегуляції, невміння позитивно сприймати світ та конструктивно вирішувати конфлікти. Вони готові вибухнути при будь-якій незначній нагоді.

Зважаючи на те, що такі спалахи агресії несуть негативні наслідки як для самого старшокласника, так і для його оточення, потрібно вчити їх контролювати свої негативні емоції та дії.

Тривалі конфлікти негативно впливають на взаємостосунки, соціально-психологічний мікроклімат у шкільному середовищі та сприяють поширенню такого явища як булінг.

Конфлікт визначається як зіткнення протилежно спрямованих інтересів, що призводять до активних дій, які супроводжуються негативними емоційними переживаннями.

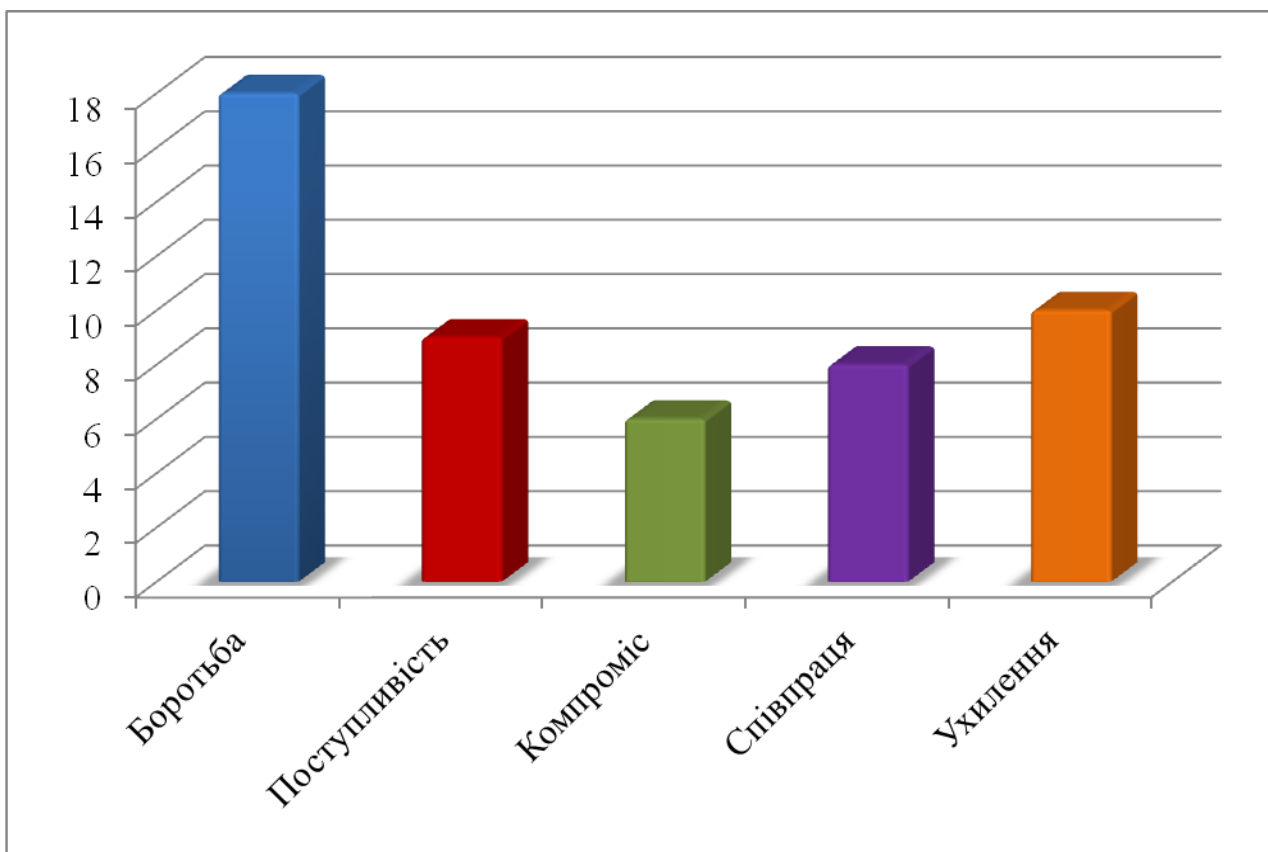
У зв'язку з цим досить актуальним є дослідження способу поведінки у конфліктних ситуаціях. Для цього ми використали *опитувальник «Діагностика схильності до конфліктної поведінки К.Томаса» (Адаптація Н.В. Гришиної) (Додаток Г).*

Анкета містить 30 питань, кожне з яких складається із пари суджень. Серед них потрібно обрати те, що є найбільш типовим для вашої поведінки.

Обробка даних здійснюється за допомогою «Ключа», який допоможе визначити, спосіб поведінки, що використовує опитуваний у конфліктних ситуаціях. Серед них автор методики виділив наступні:

- **боротьба або конкуренція**, яка полягає у прагненні задовольнити лише власні інтереси;
- **поступливість** – орієнтується на приношення в жертву власних інтересів заради іншого;
- **компроміс** – частково забезпечує інтереси обох сторін, за умови їх поступливості;
- **співпраця** – учасники шукають альтернативних шляхів вирішення конфлікту, які задовольняють інтереси обох сторін;
- **ухилення** – пасивна поведінка, що виявляється у небажанні співпрацювати з іншою стороною.

Провівши опитування, ми отримали наступні результати, що представлені на рис. 20:

Рис. 20. Способи поведінки старшокласників у конфліктних ситуаціях

Відповідно до проведеної методики, ми визначили, що при виникненні конфліктних ситуацій, найменше учні використовують компроміс. Лише 6 вирішують конфлікти у такий спосіб (12%). За допомогою співпраці – 8 учнів, які становлять 16% опитаних. 9 учнів (18%) схильні до того, що потрібно поступатися під час виникнення суперечок. 10 респондентів (19%) намагаються взагалі ухилитися від усунення конфліктів. Але, найбільша кількість старшокласників, схильні до того щоб вирішувати суперечки за допомогою стратегії боротьби. Про це свідчать відповіді 18 учнів, які становлять 35% від загальної кількості.

Така статистика демонструє, що учні при розв'язанні конфліктів не бажають співпрацювати, знаходити конструктивні шляхи вирішення проблеми, які задовольняли б обидві сторони. Вони намагаються задовольнити лише свої інтереси, застосовуючи при цьому всі засоби для досягнення поставлених цілей. Хоча іноді такі способи можуть бути зовсім не коректні щодо опонента.

Отже, за результатами всіх проведених нами опитувань, можна зробити висновок, що проблема булінгу в досліджуваному середовищі старшокласників, все ж таки існує.

По-перше, більшість з учнів, хоча й говорять про те, що знають про дане явище, однак погано розуміють всю його суть та наслідки.

По-друге, породжують його агресія, відсутність навичок саморегуляції та невміння робити поступки та співпрацювати у ході вирішення конфліктних ситуацій.

По-третє, сприяє його виникненню безконтрольність та відсутність дієвих систематичних заходів з попередження проблеми.

2.3. Аналіз результатів впровадження проекту з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою форум-театру

Боротися із булінгом в освітньому закладі потрібно в першу чергу, шляхом попередження даного явища. Проте, часто трапляється так, що проблема вже існує та стрімко розвивається і потрібно не лише займатися її профілактикою, але й запобіганням.

Для здійснення такої роботи, нами був розроблений соціальний проект «Стоп шкільний терор» з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою методики форум-театру.

Перед початком його впровадження, ми поставили собі питання: «Чи буде така форма дієвою та чи зможе зупинити поширення проблеми?». Проаналізувавши необхідну наукову літературу та ознайомившись із досвідом застосування форум-театру при вирішенні інших складних життєвих ситуацій різних соціальних груп, ми зробили висновок, що все ж таки «так». Пізніше підтвердили таку відповідь і отримані результати.

Отже, аналізуючи проведenu роботу, можна сказати наступне:

По-перше, проект передбачав не лише проведення форум-спектаклів, що мали за мету запобігти проблемі, але й дослідження індивідуально-

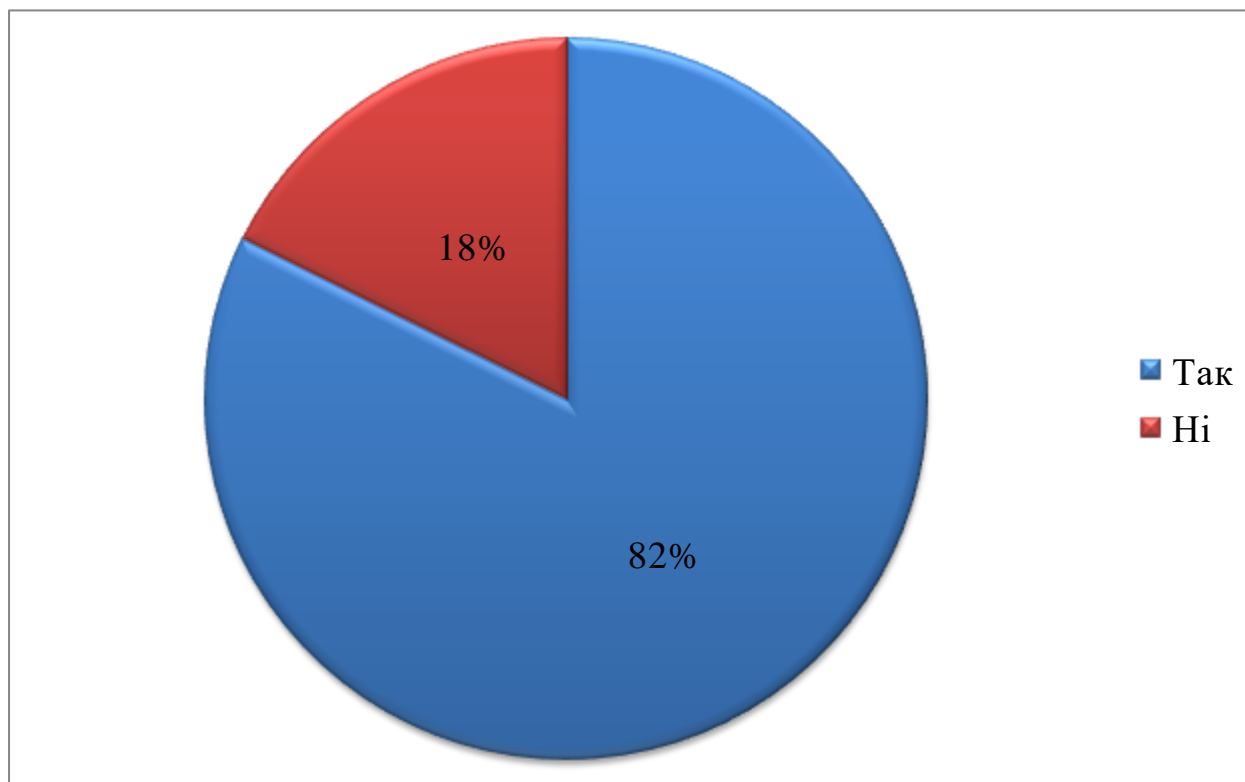
психологічних особливостей старшокласників та факторів, які мають вплив на вчинення ними явища булінгу.

Значення такого дослідження передусім пов'язане з тим, що перш ніж долати проблему, потрібно знайти причини, які на неї впливають. Таким чином, було отримано результати, стосовно того, що більшість дітей мають яскраво виражену агресивність, нетерпимість, не вміють конструктивно спілкуватися, вирішувати конфлікти та йти на поступки, що й породжує цькування в їх учнівському колективі.

Було виявлено й те, що більшість учнів вже стикалися з явищем булінгу та були його учасниками. Саме тому форум-театр мав спрямовуватись, як на попередження проблеми, так і на її подолання.

Крім того, дослідження показало, що більша частина старшокласників, не зовсім розуміють, що ж таке насправді булінг та наслідки, які він породжує. Цю проблему ми змогли вирішити, провівши лекцію на тему: «Що таке булінг в школі і як з ним боротися», яка також була передбачена у проекті. Старшокласникам була повідомлена інформація стосовно поняття булінгу, його особливостей, видів, причин, що його породжують та наслідків, якими він супроводжується, а також куди потрібно звертатися та що робити, якщо стали жертвою знущань. Представлений матеріал, сприяв розширенню кругозору учнів.

Наступним кроком попередження явища булінгу, був форум-театр. Висновки про його ефективність можна робити на основі отриманих відповідей з питання: «Чи вважаєте ви форум-театр дієвим засобом попередження явища булінгу?»

Рис. 21. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Чи вважаєте ви форум-театр дієвим засобом попередження явища булінгу?»

З даного питання було досліджено наступне: переважна більшість старшокласників, що становить 82% після участі у форум-театрі, визначили дану методичку як дієвий засіб попередження булінгу у середовищі старшокласників. 18% дали відповідь «ні».

Такі отримані показники, свідчать, що форум-театр є все ж таки ефективним механізмом при розв'язанні проблеми цькувань.

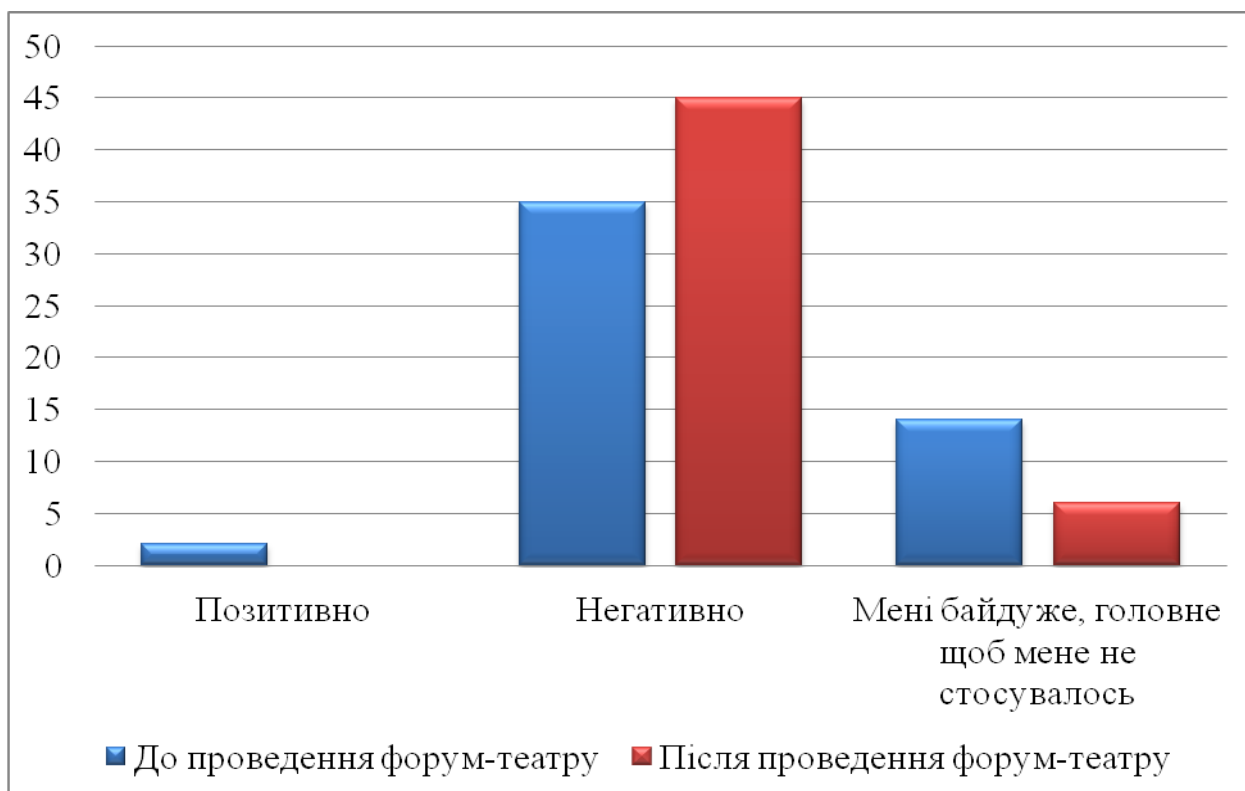
Провівши бесіду зі старшокласниками стосовно того, чим для них корисним було проведення такого заходу вони зазначали, що:

- форум-театр, дав змогу побачити та відчувати ті емоції та страждання, той страх, пригнічення, яке відчуває жертва цькувань;
- вони зрозуміли, що у таких випадках не можна мовчати, оскільки чим раніше втрутитись у цей процес, тим менше буде його наслідків, як для пригнобленого, так і для самого агресора та спостерігачів;
- старшокласники вказали на те, що отримали досвід поведіння в подібних ситуаціях та зрозуміли, що агресія є руйнівною емоцією, за

допомогою сили не можна вирішувати конфлікти та самостверджуватись, потрібно йти на компроміс та конструктивно спілкуватися поважаючи інших;

- учні зробили висновки, що лише вони несуть відповідальність за власні дії та їх наслідки.

Висновки, про ефективність методики форум-театру, можна робити й на основі зміни ставлення старшокласників до явища булінгу, представленого на рис. 22:

Рис. 22. Відношення старшокласників до явища булінгу до/після проведення форум-театру

З результатів представленої діаграми можна бачити, як змінилося ставлення старшокласників до явища булінгу після участі у форум-театрі. Як і раніше переважна більшість учнів, вказали на негативне відношення до явища булінгу. Їх кількість зросла із 69% до 88%.

Ті, хто раніше мали позитивне відношення, змінили свою думку. Їх 4% знизилися до 0%.

До проведення форум-театру значна кількість старшокласників – 27%, відповіли, що їм байдуже щодо явища булінгу, головне щоб це не стосувалося їх. Після втілення проекту, їх кількість значно зменшилась, і наразі становить 12%.

Такі отримані статистичні дані свідчать про позитивний результат впровадження форум-театру у досліджуване навчальне середовище.

Отже, аналізуючи проведену роботу, можна зробити висновок, що форум-театр все ж таки є дієвим та ефективним засобом не тільки попередження, але й подолання проблеми булінгу у середовищі старшокласників.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Отже, у другому розділі нашої магістерської роботи, за допомогою обраних методик, серед яких: Авторський опитувальник «Булінг – це...», Авторська анкета «Булінг та його прояви в учнівському середовищі», Методика «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим), «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної), ми дослідили розуміння старшокласниками поняття булінгу, їх відношення до даного явища, рівня участі в ньому, найбільш використовуваних його типів серед учнів, факторів, що впливають на його вчинення, рівень агресивності, стриманості та нестриманості, конфліктності та ін.

Відповідно до результатів експериментального дослідження, можна зробити наступні висновки:

По-перше, варто зауважити те, що більшість старшокласників досліджуваного навчального середовища, все ж таки не зовсім обізнані в тому, що ж таке насправді булінг, хоча й вказують на те, що розуміють значення даного поняття.

По-друге, варто враховувати, що булінгом вони вважають лише фізичні прояви. Виходячи з цього, можна робити висновки, що саме тому серед них і переважає вербальне цькування, яке вони не вважають насильницькими діями, а допустимим явищем.

Що стосується участі у булінгу, то все ж таки більшість старшокласників брали у ньому участь. Переважають серед них хлопці, хоча й дівчата не є виключенням. Породжують його різні фактори, серед яких і високий рівень агресивності, конфліктність, нестриманість, яку старшокласники зазвичай не можуть контролювати. Не виключенням тут є і відсутність систематичної роботи, щодо попередження булінгу. Аналізуючи відповіді старшокласників, щодо проведення різних заходів у даному напрямі та їх частоти, учні вказали не те, що вони відбуваються досить рідко та є не достатньо дієвими.

Виявивши, що проблема булінгу у досліджуваному навчальному закладі все ж таки існує, ми провели роботу з її попередження та подолання. Для цього було використано методику форум-театру, яка є дієвим механізмом розв'язання соціальних проблем, різних верств населення.

Підсумовуючи результати та отримані статистичні дані, стосовно впровадження проекту, ми зробили висновок, що він був достатньо дієвим механізмом попередження та подолання булінгу у середовищі старшокласників.

ВИСНОВКИ

Отже, підсумовуючи вище викладений матеріал, можна зробити наступні висновки, відповідно до виконаних завдань:

По-перше, було розглянуто основні поняття дослідження. Таким чином, булінг було визначено, як утиск, дискримінація, цькування. Але, зважаючи на те, що дане питання регулюється на законодавчому рівні, при написанні роботи ми керувались Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», у якому дане явище визначається, як: «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [37].

Розкриваючи та аналізуючи його основні особливості було визначено, що булінг є систематичним явищем, має умисний характер, беруть участь у ньому три групи учнів (агресор, жертва та спостерігачі). Відбувається він там де зазвичай є нерівність фізичних, психологічних і соціальних можливостей.

Існують різні класифікації булінгу, проте всі вони включають такі аспекти, як фізичний, що виявляється у вигляді насилля із застосуванням фізичної сили; вербальний – приниження та образи; соціальний, що має на меті виключити жертву із групи. Окремою його формою є кібербулінг, який набув широко поширення із розвитком нових інформаційних технологій. Відбувається він за допомогою мобільного зв'язку, соціальних мереж та інших сучасних комунікативних технологій.

Що стосується мотивації до його здійснення, це може бути й відчуття неприязні, заздрість, компенсація певних невдач, помста, боротьба за владу та

ін. А породжують вони страх, дискомфорт, стан пригнічення, емоційне напруження, стрес, низьку самооцінку, а також викликають соматичні захворювання, безсоння та втрату апетиту. Такі наслідки не є тимчасовими, інколи вони можуть супроводжувати людину протягом усього життя.

Саме тому, потрібно шукати дієві механізми попередження даного явища. Одним з них, на нашу думку, є форум-театр. Така методика, є достатньо ефективною при розв'язанні соціальних проблем різних верств населення, оскільки надає інформацію та формує навички їх вирішення, спираючись на досвід інших людей. Можна сказати, що форум-театр – це своєрідна репетиція життя, під час якої можна навчитися конструктивно спілкуватися, формувати здорові стосунки, позитивні установки та відповідальність за свої дії.

По-друге, під час написання наукової роботи ми емпірично дослідили особливості та рівень проявів булінгу у середовищі старшокласників, а також фактори, що впливають на його вчинення. Для виконання даного завдання було підібрано та використано наступний діагностичний матеріал: авторський опитувальник «Булінг – це...», авторську анкету «Булінг та його прояви в учнівському середовищі», методику «Агресивна поведінка» (За Є. Ільїним та П. Ковальовим) та «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної).

Авторський опитувальник «Булінг – це...» був спрямований на те, щоб перевірити чи насправді учні розуміють, що ж таке булінг. Провівши таке опитування, було виявлено, що старшокласники не зовсім розуміють дане поняття і його суть.

Використання авторської анкети «Булінг та його прояви в учнівському середовищі» дали можливість визначити відношення старшокласників до даного явища, рівень їх участі в ньому, стать учасників, що переважає при його здійсненні, причини через які учні стають жертвами знущань, форми їх здійснення.

З методики «Агресивна поведінка» » (За Є. Ільїним та П. Ковальовим) була отримана інформація стосовно типів агресії старшокласників. Виходячи з

отриманих даних було виявлено переважання вербального типу над фізичним, проте й другий також присутній.

За допомогою представленої методики можна було виявити й рівень нестриманості та стриманості. Отримані результати показали, що все ж таки нестриманість серед старшокласників переважає, оскільки учні не мають навичок саморегуляції та не вміють контролювати свої емоції та дії.

Спосіб поведінки у конфліктних ситуаціях, було досліджено, за допомогою опитувальника «Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної). Отримані дані показали, що учні не вміють вирішувати конфлікти за допомогою співпраці, знаходження компромісу та поступків. Вони будь-якими шляхами намагаються задовольнити свої інтереси, в тому числі, використовуючи для цього не зовсім прийнятні способи.

Крім того, під час дослідження було виявлено, що зі старшокласниками майже не проводиться робота із попередження явища булінгу, а якщо й проводиться то дуже рідко. Зважаючи на це, ми зробили висновки, що саме відсутність систематичних профілактичних заходів й сприяє поширенню даного явища.

Відповідно до цього, ми розробили проект з попередження булінгу у середовищі старшокласників за допомогою форум-театру «Стоп шкільний терор», мета якого полягає у наданні інформації та формуванні навичок розв'язання існуючих проблем учнів, зокрема явища булінгу.

Форум-театр – це методика інтерактивної роботи серед різних категорій клієнтів, що спрямована на розв'язання соціальних проблем. Він є своєрідною репетицією життя, у якій сам спектакль є соціальною проблемою, а кожен персонаж виконує соціальну роль. Їх програвання дозволяє глибше зануритись у суть проблеми та оцінити її. Сама ситуація вирішується на основі думок, досвіду та пропозицій глядачів.

Участь у такій роботі є позитивною практикою та підготовкою до реальних подій та ситуацій, що виникають у житті.

Впровадження такої методики допомогло змінити відношення старшокласників до явища булінгу, зрозуміти його негативний вплив та деструктивні наслідки, навчитися вирішувати складні ситуації на основі позитивної взаємодії та розумінні партнера, не вступаючи у конфлікт.

Таким чином, проведена робота підтвердила ефективність методики форум-театру, як засобу попередження булінгу у середовищі старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверьянов А. И. Буллинг как вызов современной школе. Педагогика, психология и социология. Москва. 2013. № 18. С. 45-50.
2. Алексеенко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. Шлях освіти. 2012. № 2. С. 12–16.
3. Андреевкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2019. 132 с.
4. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціальнопедагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. Горизонти освіти. 2012. – №2. – С. 44-46
5. Боаль А. Ігри для акторів і неакторів. Київ: ГО «Театр для діалогу», 2016. 264 с.
6. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Львів. 2014. - Вип. 6. С. 48-52.
7. Булінг в українських школах. Дослідження UNICEF Ukraine / Директор школи. 2017. № 1/2. С. 7–11.
8. Булінг: реалії та шляхи подолання: бібліогр. покажч. / В. П. Балюк, С. В. Спірякова, О. В. Токміленко, О. Б. Чорней / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені М. А. Жовтобрюха. Полтава, 2019. 16 с.
9. Бурмистрова В. В. Факторы возникновения буллинга и способы его психологической коррекции в подростковой среде: дис. ... д-ра псих. наук: 37.04.01 / Тольятинский гос. универ. Тольяти, 2018. 105 с.
10. Возна Ю. Елементи форум-театру як інтерактивні форми засвоєння соціальних вмінь майбутніх фахівців соціальної сфери. Молодь і ринок. Хмельницьк, 2016. № 11-12. С. 60-64
11. Глазырина Л.А., Костенко М.А. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях: методическое пособие для педагогических работников / под ред. Т.А. Епояна. Барнаул: Алтайский дом печати, 2017. 147 с.
12. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46-50.

13. Джуська А. В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки. Київ, 2019. Т. 30(69), № 2. С. 26-33.
14. Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29–30 квіт. 2014 р. Тернопіль, 2014. 802 с.
15. Дорожко І.І., Малихіна О.Є., Туріщева Л.В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях: навч. метод. посібн. Харків: ВГ «Основа», 2019. 144 с.
16. Дубровська Є.В., Ясеновська М.Е. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: навч.-метод. посіб. Київ, 2011. 96 с.
17. Захарченко І. Форум-театр – нове слово у соціальній роботі. Вісник програм шкільних обмінів. 2006. № 26. С. 14–20.
18. Качалова Т. В. Реалізація принципів партнерської взаємодії в студентському форумі-театрі. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 1. С. 124-127.
19. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться. Семья и школа, 2006. № 11. С. 15-18.
20. Константинова Л. М. Використання методу форум-театру в роботі практичного психолога. Таврійський вісник освіти. 2017. № 1. С. 239-243.
21. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2015. Вип. 37. С. 174–187
22. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2. С. 84–93.
23. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. Порівняльно-педагогічні студії. 2015. № 4. С. 28-35.
24. Кравцова М. М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой. Москва: Генезис, 2005. 111 с.
25. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. Булінг по-дорослому: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. Практична психологія та соціальна робота. 2013. № 11. С. 43–49.
26. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-89.
27. Лэйн, Д.А. Школьная травля (буллинг) URL: <https://www.psyoffice.ru/3548-ljejjn-djevid-a.shkolnaja-travlja-bulling.html>
28. Маланцева, О. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать?. Социальная педагогика. 2007. № 4. С. 90-92.

29. Мерцалова Т. Насиліе в школі: що противопоставить жестокости и агрессии? . Директор школи. 2000. № 3. С. 25–32.
30. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. Громадська думка про правотворення. 2019. № 1. С. 18–22.
31. Найдьонова Л.А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2007. Вип. 17(20). С. 157-166
32. Найдьонова Л.А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини: методичні рекомендації. Серія: На допомогу вчителю. Вип. 4. Київ, 2011. 34 с.
33. Новгородський Р. Г. Форум-театр як інтерактивна форма профілактики соціальних проблем. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 168-171.
34. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной бреде. Вестн. ТГПУ. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
35. Плуницька К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2017. №29. С. 78 – 80.
36. Полякова О. М. Форум-театр як технологія соціокультурної діяльності: етапи становлення в Україні. Суми: Інноваційна педагогіка, 2018. Вип. 5. С. 170-173.
37. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII: *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19/paran40>
38. Про освіту : закон України. Відомості Верховної Ради. 2017. № 38–39. Ст. 380. С. 5. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
39. Пюра О.С. Особливості застосування технології вуличного соціального театру у мобільній соціальній роботі. Молодий вчений. 2016. № 12 (39) С.134-138.
40. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі?. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Київ: Аграр Медіа Груп, 2009. Т. 97. С. 71 – 79.

41. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169–173.
42. Соловійова О.Д., Дубровська Є.В. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі: методичні рекомендації. Київ, 2016. 80 с.
43. Соловьев Д. Н. Способы командообразования в предупреждении буллинга в подростковом возрасте. Вестн. Омск. гос. пед. ун-та. Гуманитарные исследования. 2014. № 1 (2). С. 94–97.
44. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Український інститут дослідження екстремізму. URL: <http://uire.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf>
45. Стремецька В. Булінг у підліткових шкільних колективах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород. 2014. Вип. 31. С. 177-179.
46. Теоретико-методические основы деятельности педагога- психолога по предотвращению буллинга в школах Тульского региона: гендерно-возрастной аспект /под общ. ред. К. С. Шалагиновой. Тула: ГРИФиК, 2014. 237 с.
47. Ушакова, Е. Н. Буллинг - новый термин для старого явления. Директор школы. 2009. № 6. С. 84-87.
48. Форум-театр. Міжнародна Школа Рівних Можливостей. URL: <http://gender-ua.org/forma-diyalnosti/forum-teatr>
49. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. Київ, 2018. 56 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/21kbos.pdf>
50. Цюман Т. П., Нагула О. Л. Навчіть дитину захищатися: метод. посібник / заг. ред. Т. П. Цюман. Київ: ФОП Буря О.Д., 2017. 52 с.
51. Шевченко О. О. Що таке булінг? Профілактика виникнення та подолання проявів булінгу в дитячому середовищі (тренінгові заняття для класних керівників). Виховна робота в школі. 2016. № 6. С. 48–54.
52. Школа без насилля: методическое пособие / Под ред. Н.Ю. Синягиной, Т.Ю. Райфшнайдер. Москва: АНО «ЦНПРО», 2015. 150 с.
53. Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2016. 328 с.

54. Boal A. Theatre of the Oppressed. London : Pluto Press, 2000.
55. Kowalski, Robin M., Limber, Susan P., Agatston, Patricia W. Cyberbullying: bullying in the digital age. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. 218 p.
56. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. Blackwell Publishing, 1993.
URL:
<https://books.google.com.ua/books?id=0Fz1jD9paoQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
57. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001.

ДОДАТКИ

Додаток А

АВТОРСЬКИЙ ОПИТУВАЛЬНИК «БУЛІНГ – ЦЕ...»

Мета: визначити рівень розуміння поняття «булінг» учнями

Інструкція. Із 9 запропонованих варіантів, потрібно обрати ті, що на вашу думку є проявами булінгу. Обрані варіанти підкресліть. Правильних відповідей може бути безліч.

- залякування;
- ізоляція;
- стусани та удари;
- плітки;
- використання образливих слів;
- псування майна;
- образливі жести;
- підніжки;
- принизливі коментарі.

Додаток Б

**АВТОРСЬКА АНКЕТА «БУЛІНГ ТА ЙОГО ПРОЯВИ В
УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ»**

1. Твій вік:

2. Твоя стать: чоловіча   жіноча

3. В якому класі ти навчаєшся? _____ .

4. Яка твоя середня успішність навчання? 10-12 балів;   7-9 балів;
 4-6 бали;   1-3 бали

5. Чи знаєте ви, що таке «булінг»?

- так;
- ні;
- важко відповісти.

6. Чи присутнє насильство у вашій школі?

- так;
- ні;
- важко відповісти.

7. Чи були ви учасниками булінгу (в ролі: жертви, агресора чи спостерігача)?

- так;
- ні.

8. Як ви відноситеся до явища булінгу?

- позитивно;
- негативно;
- мені байдуже, головне щоб мене не стосувалось.

9. Чи стикалися ви з приниженням у школі?

- так;
- ні;
- важко відповісти.

10. Яких знущань ви зазнавали у школі?

- побиття;
- запотиличники, штовхання;
- глузування, образи, використання образливих прізвиськ;
- псування майна;
- бойкот;

- не зазнавав/ла.

11. Де найчастіше можна стикнутися з проявом булінгу?

- по дорозі до школи;
- територія за школою;
- шкільний клас;
- коридор;
- шкільний туалет.

12. Причини через які деякі учні стають жертвами знущань?

- зовнішній вигляд;
- фізичні обмеження;
- поведінка людини;
- самопровокування агресії;
- людина не може за себе заступитися;
- матеріальний статус.

13. Найчастіше агресорами є:

- хлопці;
- дівчата.

14. Як ви реагували на булінг, коли ставали його свідками?

- не звертав/ла уваги;
- пасивно спостерігав/ла;
- підтримував/ла агресора;
- став/ла на захист жертви цькування;
- повідомив/ла дорослим.

15. До кого б ви звернулися за допомогою, якби стали жертвою знущань?

- вирішував/ла б проблему самостійно;
- до друзів;
- до психолога;
- до батьків;
- до класного керівника.

16. Як учителі реагують на випадки булінгу?

- вимагають припинення сварки;
- покладають вирішення проблем на самих учнів, не втручаються в їх стосунки;
- взагалі не звертають уваги на такі випадки.

17. Чи зустрічали ви прояви булінгу до школярів з боку вчителів?

- так, постійно;
- так, рідко;
- ні, не зустрічав/ла.

18. Чи розповідають вам у школі про те, як запобігти насильству і хто може в цьому допомогти?

- так;
- ні;

19. В якому вигляді у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?:

- класні години;
- зустрічі з фахівцями;
- консультації психолога/соціального педагога;
- взагалі не проводиться.

20. Як часто у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?

- часто;
- періодично;
- дуже рідко.

Додаток В

МЕТОДИКА «АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА»
(За Є. Ільїним та П. Ковальовим)

Мета: методика призначена для визначення схильності опитаного респондента до певного типу агресивної поведінки його рівня стриманості/нестриманості

Інструкція. Перед вами ряд тверджень. На кожне з них треба дати відповідь. Якщо погоджуєтесь – «так» (знак «+»). Якщо не погоджуєтесь – «ні» (знак «-»).

1. Я не можу втриматися від грубих слів, якщо хтось не згоден зі мною.
2. Інколи я пліткую про людей, яких недолюблюю.
3. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
4. Я рідко даю здачу, якщо мене вдарять.
5. Інколи я в грубій формі вимагаю, щоб поважали мої права.
6. Від люті я часто проклинаю свого кривдника.
7. Я можу пригадати випадки, коли був такий лютий, що хапав речі, які потрапили під руку, і трошив їх.
8. Якщо я розізлюся, то можу вдарити людину.
9. Якщо мене хтось дратує, я готовий сказати все, що про нього думаю.
10. Якщо виникає конфлікт у школі, найчастіше я «розряджаюся», розмовляючи з друзями та близькими.
11. Інколи я виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу кулаком.
12. Якщо для захисту моїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я так і зроблю.
13. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
14. Я часто розповідаю вдома про вади однокласників, які мене критикують.
15. Спересердя я можу штурнути все, що потрапить під ноги.
16. У дитинстві мені подобалося битися.
17. Я часто погрожую людям, хоч і не збираюся виконувати погроз.
18. Я часто обмірковую, що хочу сказати вчителю, але так і не роблю цього.
19. Я вважаю, що непристойно стукати по столу, навіть якщо людина сердита.
20. Якщо хтось узяв мою річ і не повертає її, я можу застосувати силу.
21. Під час сварки я часто серджуся і кричу.
22. Я вважаю, що оцінювати людину поза очі неетично.
23. Не було такого, щоб я від злості щось розтрошив.

24. Я ніколи не застосовую фізичної сили для вирішення конфліктних питань.
25. Навіть якщо я злюся, грубі висловлювання не використовую.
26. Я не пліткую про людей, навіть якщо вони мені не дуже подобаються.
27. Я можу так розізлитися, що трощитиму все підряд.
28. Я не здатний ударити людину.
29. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона цього заслуговує.
30. Інколи про себе я називаю поганими словами вчителя, якщо мені не подобаються його рішення.
31. Мені не подобаються люди, які виливають своє зло на дітей, роздаючи їм стусани.
32. Люди, які постійно чіпають вас, заслуговують на те, щоб їх ударили.
33. Хоч який би я не був злий, я намагаюся не ображати інших.
34. Після неприємностей у школі я часто конфліктую вдома.
35. Коли я хвилююся, то грюкаю дверима.
36. Я ніколи не любив битися.
37. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.
38. Якщо у транспорті мені наступили на ногу, я сварюся.
39. Я зневажаю батьків, які б'ють своїх дітей.
40. Краще переконати людину, ніж принижувати її фізично.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40

Ключ

1. Пряма вербальна агресія:

«+» — 1, 5, 9, 13, 17, 21, 37;

«-» — 25, 29, 33.

2. Непряма вербальна агресія:

«+» — 2, 6, 10, 14, 18, 30, 34, 38;

«-» — 22, 26.

3. Пряма фізична агресія:

«+» — 8, 12, 16, 20, 32;

«-» — 4, 24, 28, 36, 40.

4. Непряма фізична агресія:

«+» — 7, 11, 15, 27, 35;

«-» — 3, 19, 23, 31, 39.

За кожен збіг нараховується 1 бал.Що більша загальна сума набраних балів, то вища схильність людини до агресії.

Сума балів за пряму і непряму фізичну агресію та пряму вербальну агресію 20, і більше балів дає підстави говорити про нестриманість, 10 і менше — про стриманість (витримку).

Додаток Г

«Діагностика схильності до конфліктної поведінки» (Адаптація Н.В. Гришиної)

Мета: визначення переважного способу поведінки людини в конфліктних ситуаціях.

Інструкція. У кожній з поданих пар виберіть те судження, яке є найбільш типовим для вашої поведінки. Відведений час — не більш 15-20 хвилин.

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
Б. Замість того, щоб обговорювати те, в чому ми розходимося, я стараюся звернути увагу на те, з чим ми обидва не згодні.
2. А. Я стараюся знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і моїх власних.
3. А. зазвичай я настійливо прагну добитися свого.
Б. Я стараюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші відносини.
4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.
5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я весь час стараюся знайти підтримку у іншого.
Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.
6. А. Я намагаюся уникнути виникнення прикрощів для себе.
Б. Я намагаюся добитися свого.
7. А. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання з тим, щоб згодом вирішити його остаточно.
Б. Я вважаю за необхідне в чомусь поступитися, щоб домогтися іншого.
8. А. зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
Б. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.
9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.
Б. Я роблю зусилля, щоб домогтися свого.
10. А. Я твердо прагну досягнути свого.
Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.
Б. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.
12. А. Часто я намагаюся не займати позицію, яка може викликати суперечки.
Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.
13. А. Я пропоную середню позицію.
Б. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.
14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і питаю про його погляди.
Б. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.
15. А. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.
Б. Я стараюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.
16. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.
Б. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.
17. А. зазвичай я наполегливо стараюся домогтися свого.
Б. Я стараюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.
18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.
Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.
19. А. Я, насамперед, стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і спірні питання.
Б. Я стараюся відкласти розв'язання спірного питання з тим, щоб згодом вирішити його остаточно.
20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.
Б. Я стараюся знайти найкраще поєднання вигравів і втрат для нас обох.
21. А. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.
Б. Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми.
22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.
Б. Я відстоюю свої бажання.
23. А. Як правило, я заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.
Б. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.
24. А. Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.
Б. Я стараюся переконати іншого прийти до компромісу.
25. А. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.
Б. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.
26. А. Я пропоную середню позицію.

- Б. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.
27. А. Часто уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.
Б. якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.
28. А. зазвичай я настійно прагну добитися свого.
Б. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай стараюся знайти підтримку у іншого.
29. А. Я пропоную середню позицію.
Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.
30. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.
Б. Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми спільно з іншою зацікавленою людиною могли домогтися успіху.

Обробка даних:

Питання	Боротьба	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Поступливість
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
II		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А

16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

Додаток Д

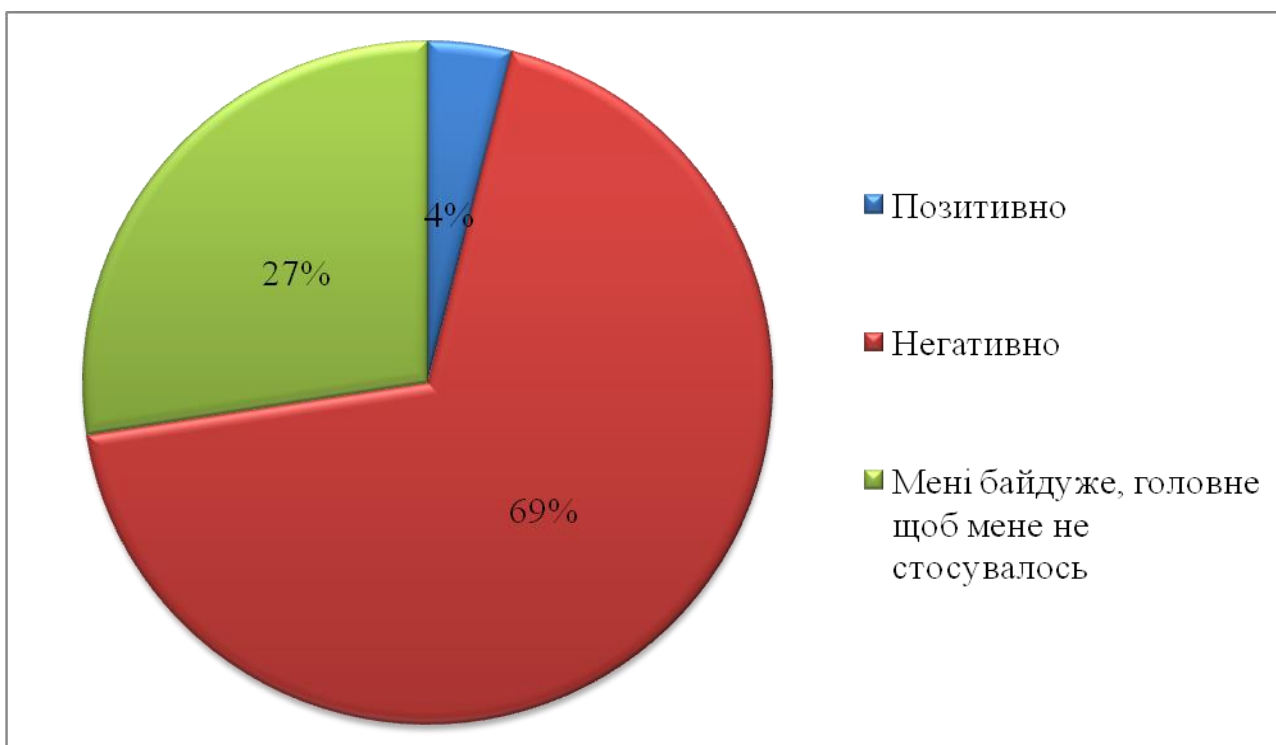
Таблиця 1. Приналежність учнів до певного типу агресивної поведінки

	Пряма вербальна агресія	Непряма вербальна агресія	Пряма фізична агресія	Непряма фізична агресія
Учень 1				
Учень 2				
Учень 3				
Учень 4				
Учень 5				
Учень 6				
Учень 7				
Учень 8				
Учень 9				
Учень 10				
Учень 11				
Учень 12				
Учень 13				
Учень 14				
Учень 15				

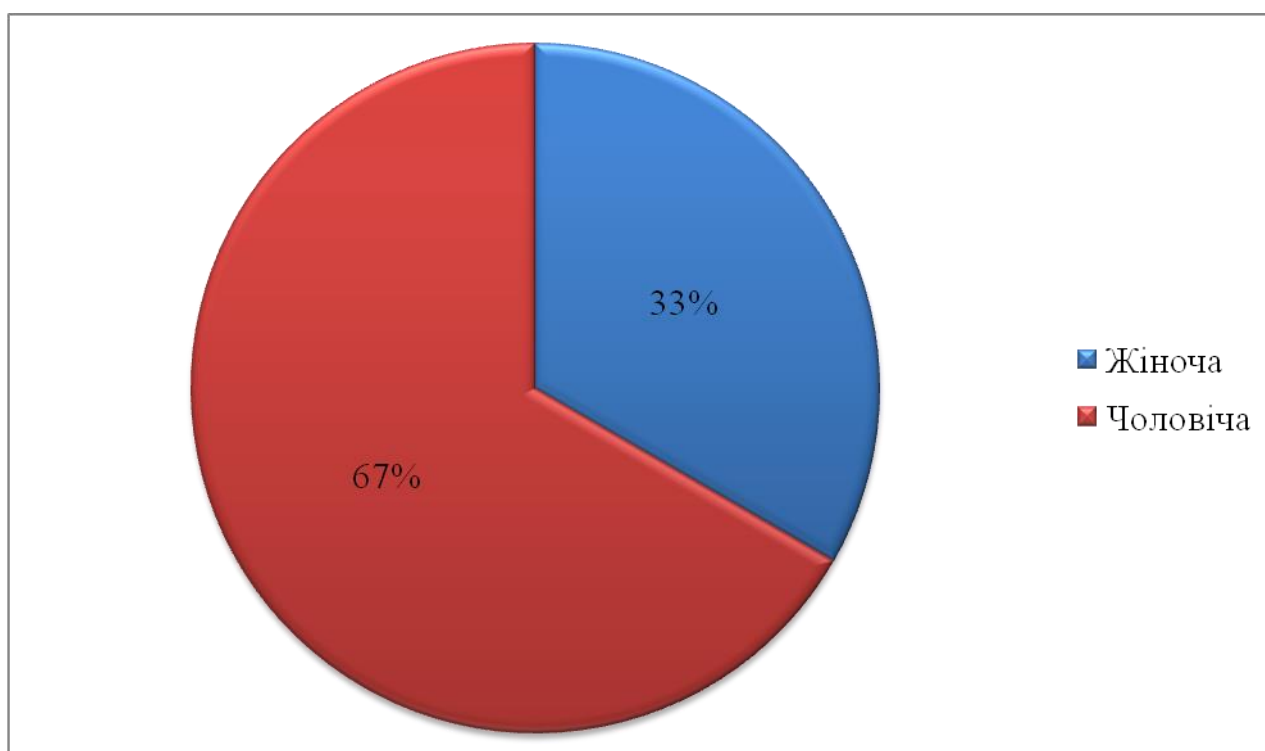
Учень 16				
Учень 17				
Учень 18				
Учень 19				
Учень 20				
Учень 21				
Учень 22				
Учень 23				
Учень 24				
Учень 25				
Учень 26				
Учень 27				
Учень 28				
Учень 29				
Учень 30				
Учень 31				
Учень 32				
Учень 33				
Учень 34				
Учень 35				
Учень 36				
Учень 37				
Учень 38				
Учень 39				
Учень 40				
Учень 41				
Учень 42				

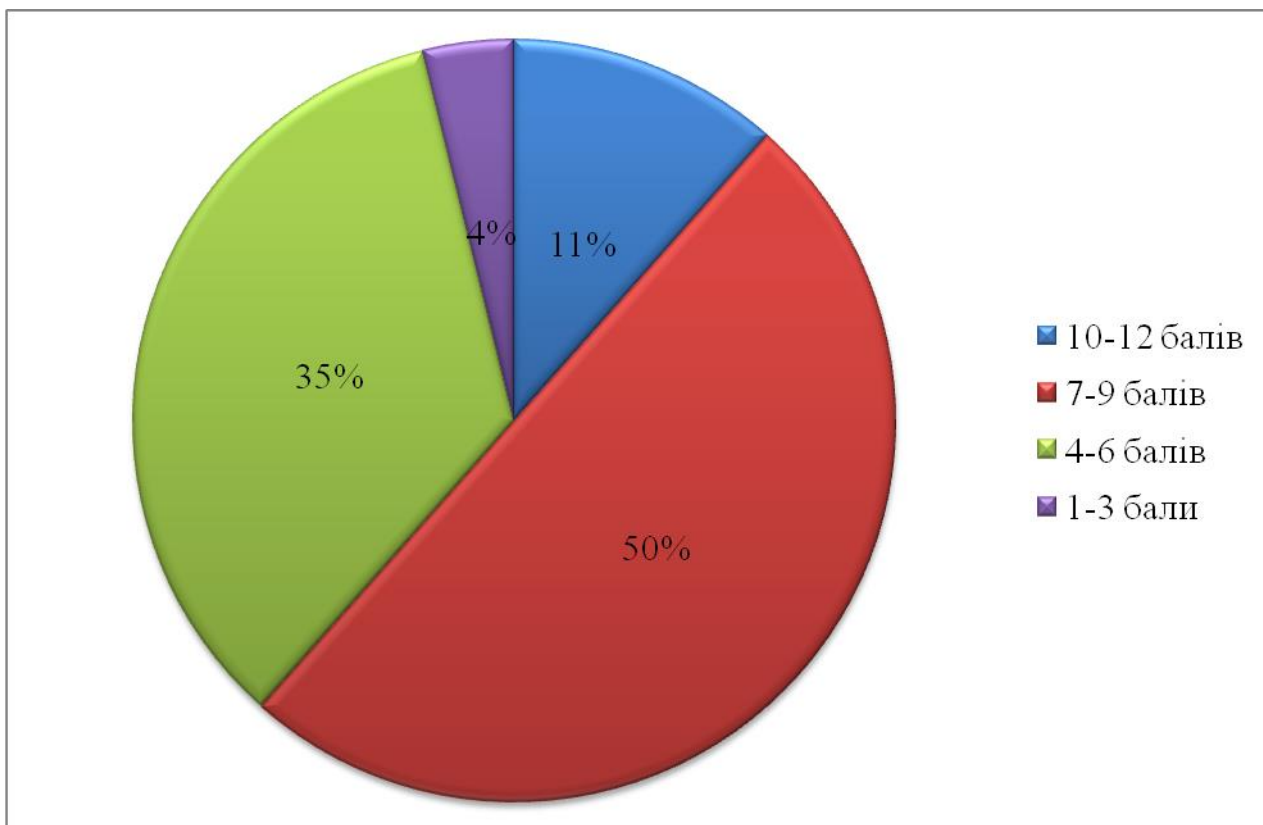
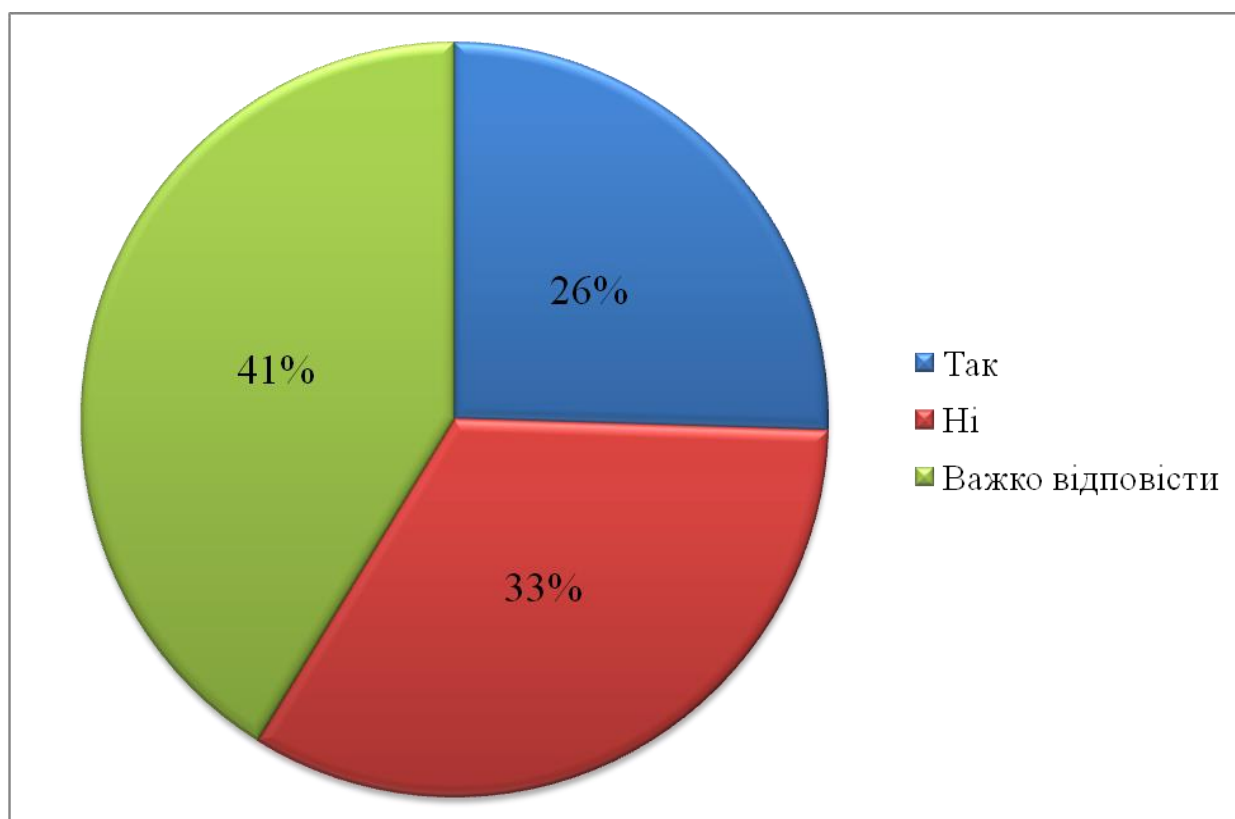
Учень 43				
Учень 44				
Учень 45				
Учень 46				
Учень 47				
Учень 48				
Учень 49				
Учень 50				
Учень 51				

Додаток Е

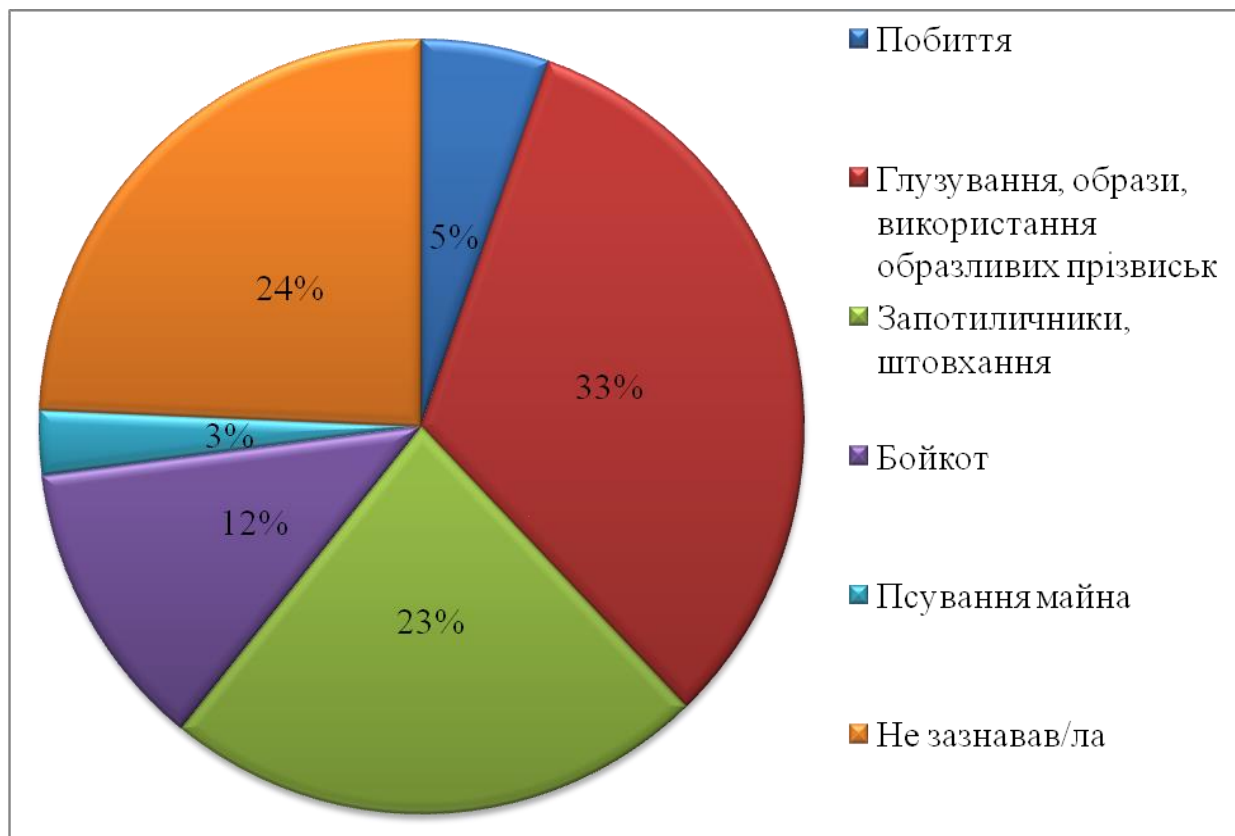

Рис. 5. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Як ви відносите до явища булінгу?»

Рис. 6. Співвідношення участі у булінгу та статі його учасників**Рис. 7. Співвідношення участі у булінгу та успішності у навчанні**

Рис. 8. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Чи стикалися ви з приниженням у школі?»

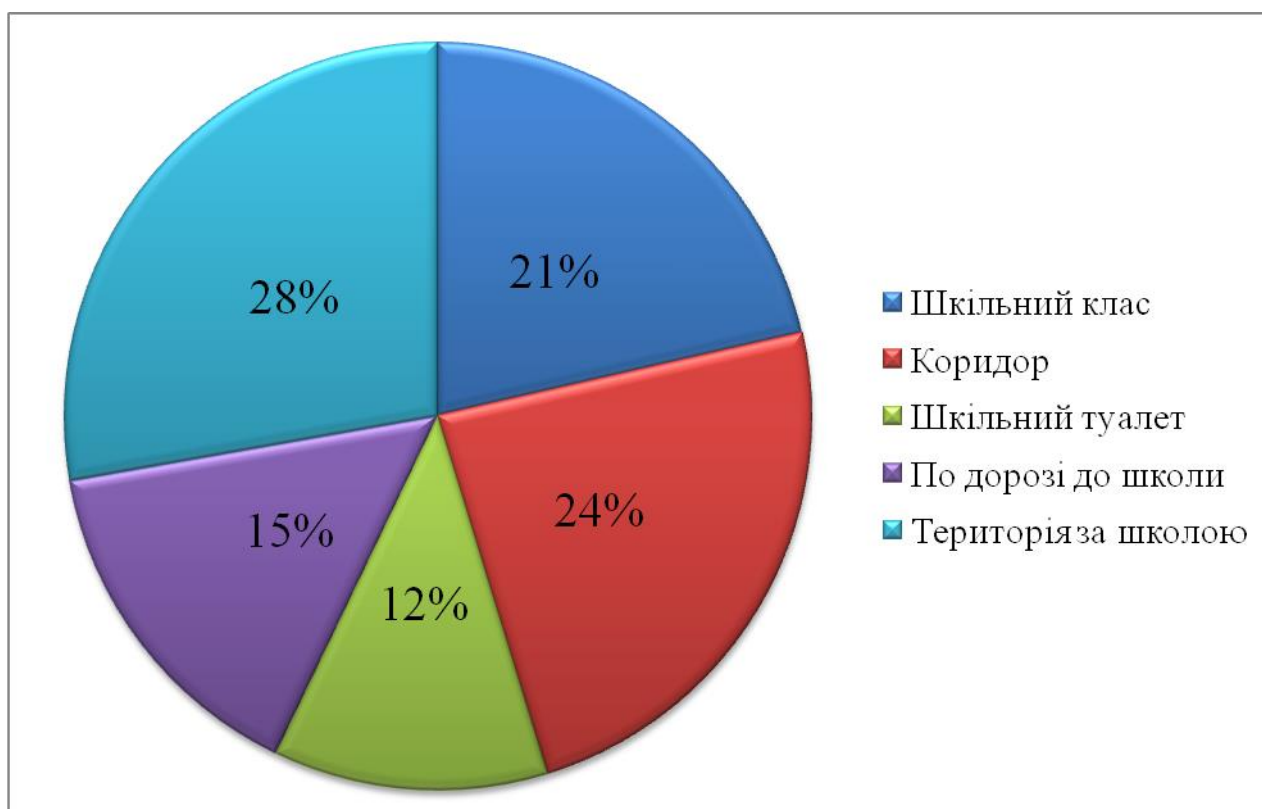

Рис. 9. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Яких знущань ви зазнавали у школі?»

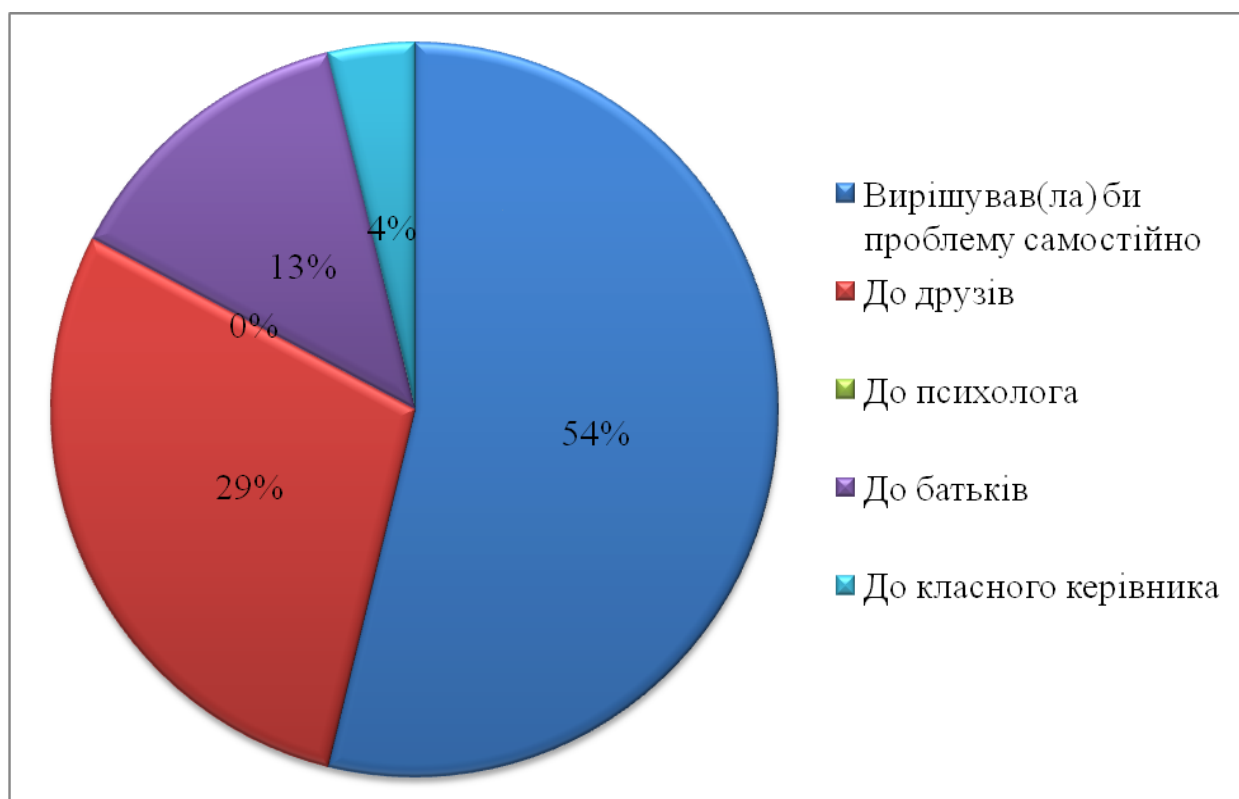
Рис. 10. Причини через які деякі учні стають жертвами знущань

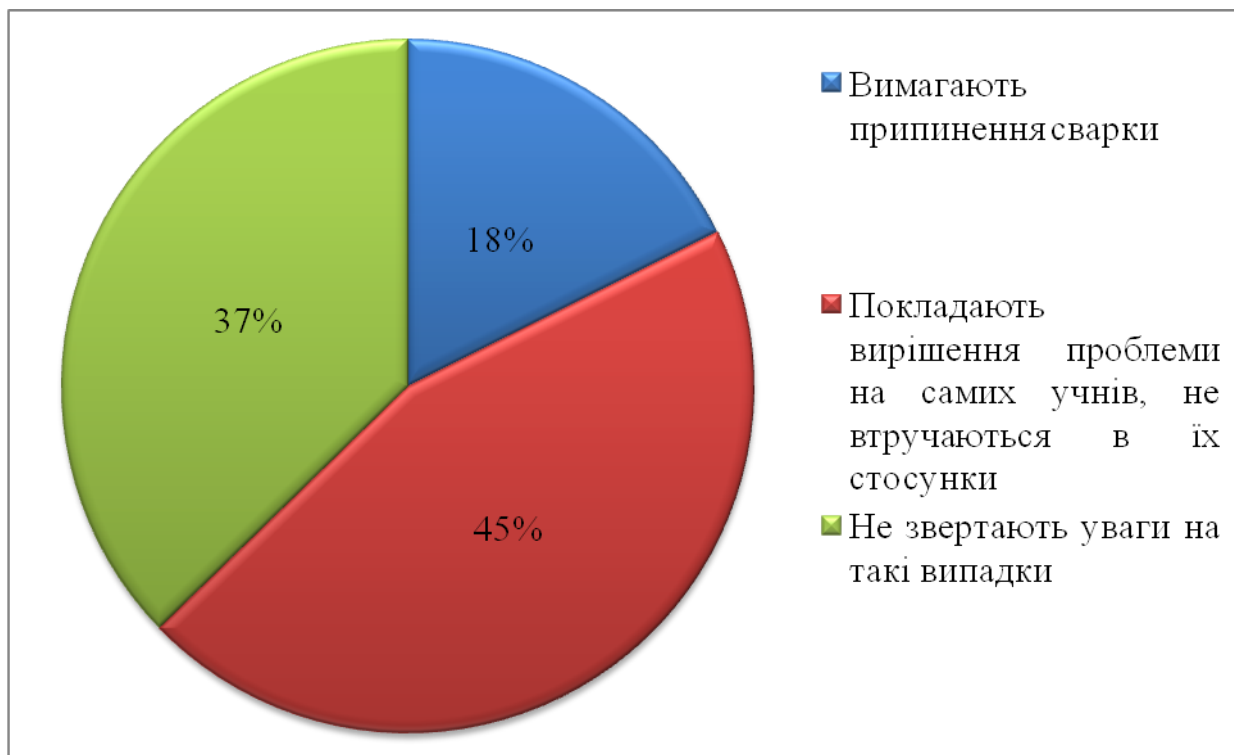
Рис. 11. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Де найчастіше можна стикнутися з проявами булінгу?»

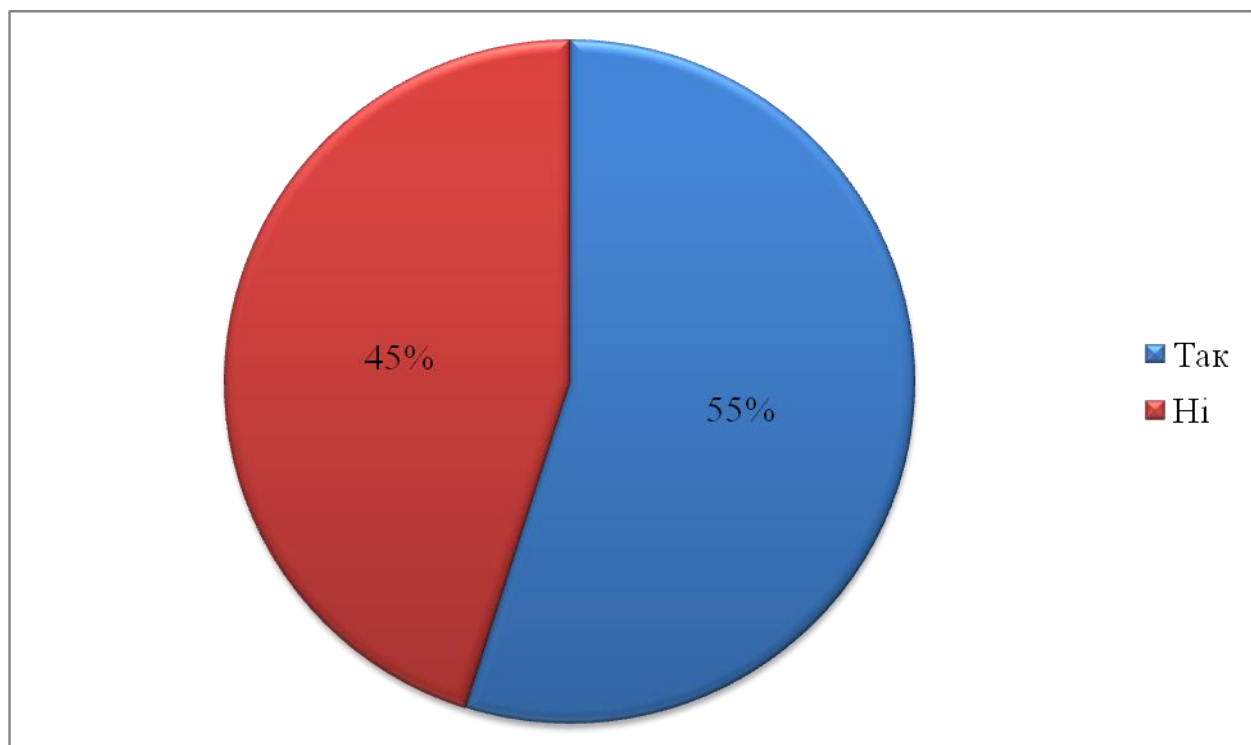
Рис. 12. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Як ви реагували на булінг, коли ставали його свідками»

Рис. 13. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «До кого б ви звернулися за допомогою, якби стали жертвою знущань?»

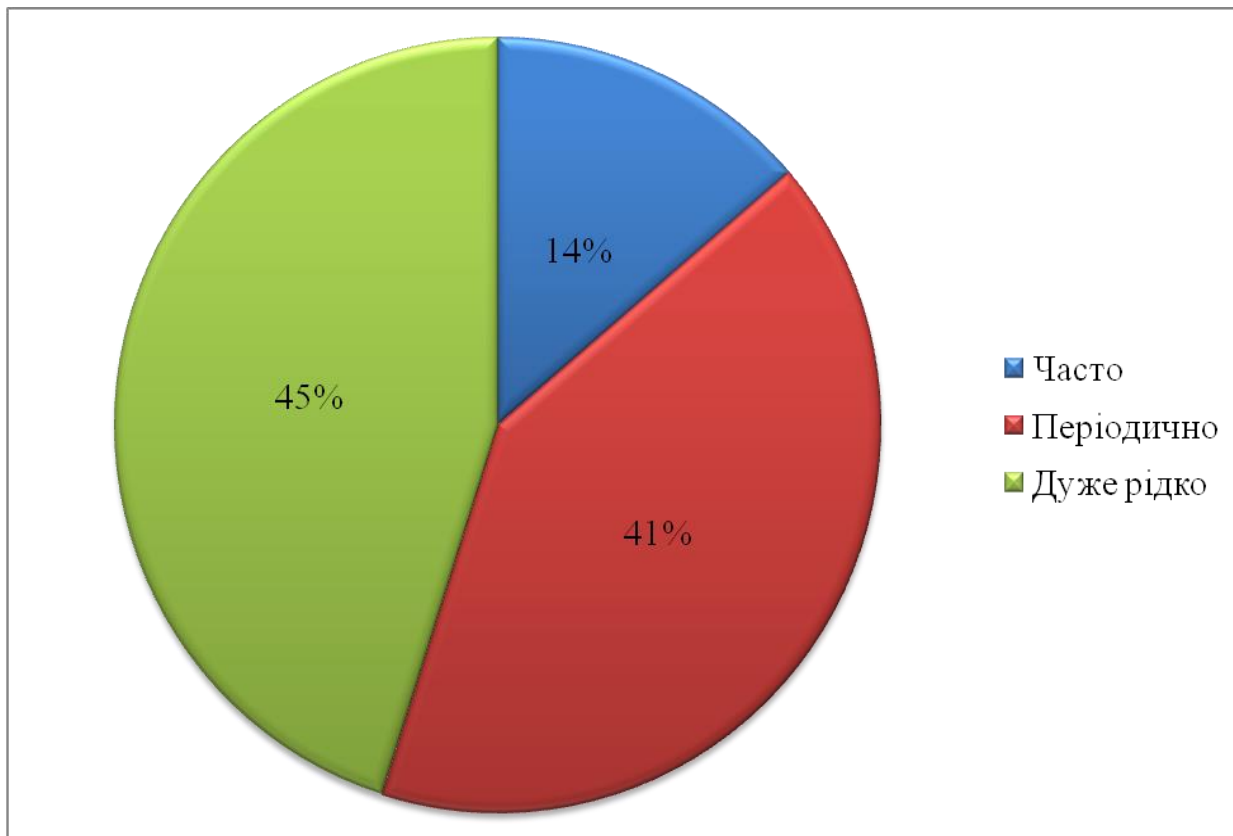
Рис. 14. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Як вчителі реагують на випадки булінгу?»

Рис. 15. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Чи розповідають вам у школі про те, як запобігти насильству і хто може в цьому допомогти?»

Рис. 16. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «В якому вигляді у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?»

Рис. 17. Розподіл відповідей старшокласників на питання: «Як часто у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?»